

Analyzing the Components of Intergenerational Justice in International Law and Razavi Culture

Mohammad ghorbanzadeh Somayeh Soleymani

1. Assistant Professor of Law Department, Payam Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author): m.ghorbanzadeh@pnu.ac.ir

2. PhD in criminal law and criminology, Shiraz University, Iran : s.soleimani23@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
July 06, 2023

In Revised Form:
August 06, 2023

Accepted:
February 01, 2024

Published Online:
December 21, 2024

Keywords

The theory of intergenerational justice is a theoretical response to the problem of the environmental crisis and the threat to the rights of future generations, the purpose of which is to achieve a better quality of life for all generations and to achieve the goals of sustainable development; despite the modernity of this theory in international law, attention to life and The health of all generations, including future generations, has a long history in Razavi culture; the sum of the teachings of the Qur'an and the Sunnah and the emphasis of Imam Reza's speech and behavior indicate that the concept of intergenerational justice is a duty to secure the rights of the future generation and protect natural resources and the environment. It is social and moral and consists of three dimensions of duty and environmental responsibility, social solidarity and creation of equal opportunity, economic efficiency and sustainability of consumption, which are the dimensions of sustainable development in international law.

With the difference that in the discourse of the international law system, only the protection of the rights of future generations is taken into consideration, but in the Razavi culture, the centrality of God and the exaltation of the ontological approach of man are emphasized; in addition, justice in international law, The necessary condition is sustainable development, but in the mentioned culture, it is more than the necessary condition and continuity of life, but it is the same as the stability and survival of life; Therefore, each generation receives all public protection from the previous generations and has obligations as a trustee to protect it for future generations as beneficiaries; Also, in the mentioned culture, justice has a wide concept and in addition to the field of creation, it also includes the fields of legislation and punishment.

sustainable development, Razavi culture, environmental responsibility, public interest.

Cite this The Author (s): ghorbanzadeh, M; Soleymani, S. (2024). Analyzing the components of intergenerational justice in international law and Razavi culture : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 12, Issue 4, Winter 2024, Serial Number 48 – (221- 256)- [DOI:10.22034/farzv.2024.405492.1892](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.405492.1892)

Introduction

Despite the vital role of the environment on human life and the right of all generations to use environmental resources, global changes and the indiscriminate use of public resources have led to severe and sometimes irreparable damage to the environment, and difficult issues in Equality between different generations and societies has created the principle of intergenerational justice in the use of this universal right; this principle means respecting equality and equal opportunity for all generations in enjoying their rights and generally rejecting any discrimination. In merit rights, every stakeholder has the right regardless of any period and generation; The aforementioned principle is an inseparable part of modern international law and everyone should prevent actions that cause damage to the environment (Koren, 1998, p. 26), therefore the authorities and domestic institutions, International organizations and authorities, especially the United Nations, have started their efforts to find a way to protect the environment, reduce the amount of pollution and reduce the extent of damage caused to it (Kiss and Shelton, 1991, p.37). In the process of development developments, intergenerational justice is considered as a key concept in international law and the protection of the environment and the use of natural resources and the rights of future generations are respected as our rights; In fact, the theory of intergenerational justice is a theoretical response to the problem of the environmental crisis and the threat to the rights of future generations, the purpose of which is to achieve a better quality of life for all generations and to achieve the goals of sustainable development; Despite the modernity of this theory in international law and contrary to the views of some such as “White” and “Twin Bay” who consider the teachings of religion to be specific to worship and a factor for excessive possession of nature and its destruction, and they believe that this issue is only It has been the focus of international documents and the rights of future generations have not been mentioned in religious sources, and therefore the only way to overcome this crisis has been considered to be knowledge and new technologies, but the teachings of religions, especially religion Islam, especially the culture of Razavi, not only reveals their wrong understanding of religious teachings (Nahl/89: Tabarsi, 1/64). Rather, using some verses and narrations, it can be said that the commands of religion do not have a purely religious dimension, especially that in the dominant paradigm, sustainable development is directed towards the right of future generations to exploit natural resources and the environment, and where To be fair, Islam definitely has important things to say.

Research Method:

The present research, which was conducted with an analytical-applied method, investigated the components and the place of “intergenerational justice” in Razavi culture and international law, and aims to answer questions about “the relationship between the dimensions of justice” What is intergenerationalism in Razavi culture and sustainable development in international law? “What is the place of respect for justice and the sense of responsibility from the environmental aspect in Razavi culture?” are they? And... it is.

Dimensions and components of intergenerational justice in Razavi culture and international law

The total teachings of Quran and Sunnah and the emphasis of speech and behavior of Imam Reza (AS) indicate that the concept of intergenerational justice for securing the rights of the future generation and protecting natural resources and the environment is a social and moral duty and consists of three dimensions: 1) duty and Environmental responsibility 2) social solidarity and creation of equal opportunity 3) economic efficiency and sustainability of consumption are the dimensions of sustainable development in international law;

With the difference that in the discourse of the international law system, only the protection of the rights of future generations is considered, but in the Razavi culture, the centrality of God and the elevation of the ontological approach of man are emphasized; justice in international law is a necessary condition for development. It is stable, but in the mentioned culture, it goes beyond the necessary condition and continuity of life, but it is itself the same as the stability and survival of life; Therefore, each generation receives all public prohibitions in trust from previous generations and has obligations as a trustee to protect it for future generations as beneficiaries; Imam Reza (AS) as a The religious and political leader in preserving the environment and promoting the concept of intergenerational justice is considered a model and a pioneer for all people, and by emphasizing the importance of preserving the environment and sustainable development, they have played an important role in promoting these values; In Razavi’s approach, intergenerational justice has two material and spiritual dimensions; This means that if the goal of protecting the environment for the future generations is only its material aspects, i.e. preventing the destruction or protection of endangered environmental species, this cannot ultimately cause the future generations to be able to take advantage of environmental blessings, rather protecting the environment for future generations is in the framework of a

worldview in which humans, animals and plant species are not at the center, but God is at the center of it.

Discussion and conclusion:

Paying attention to the life and health of all generations, including the future generations, has a long history in Razavi culture; Madaqah in the mentioned culture indicates that justice has a wide concept in the mentioned culture and in addition to the field of development, the fields of legislation and It also includes punishment; what is referred to in the Razavi tradition in connection with the protection of the environment for future generations and considers a kind of intergenerational justice, is the responsibility and divine duty of the present generation and not just the responsibility. and takes into account the task of the topic in order to protect the environment; In the opinion of Imam Reza (a.s.) the earth belongs to all creatures and no group is allowed to occupy it however they want and achieve their goals by corrupting and destroying nature, because the earth is not their property and assuming that it is their property, Islam has limited the possession of property and it can only be possessed within the framework of Sharia rules, therefore, in the Razavi tradition, it is permissible to use blessings in a way that promotes moderation, contentment, the well-being of the general public, and the sustainability of consumption for the entire generation. be provided; Because from the point of view of Imam Reza (a.s.), nothing improves countries and cities like the implementation of justice (Tamimi Amadi, 1366, vol.: 688) and with justice, blessings increase. (Ibid., vol. 2: 397) In his words, establishing justice, not wasting and ruining property, etc., played a significant role in establishing intergenerational justice

And Imam Reza's (AS) emphasis on "Hasan Tadbir" and "Destiny in Livelihood" indicates the necessity of planning in consumption and protecting the rights of all human beings in using natural resources and condemning extravagance and his advice to enjoin the good and forbid the evil with regard to Its wide range somehow expresses his concern for justice even for the future generations.

Undoubtedly, following the life of Imam Reza (a.s.) and his pious fathers, including preserving and respecting nature, can be effective in building a healthy and dynamic society; Therefore, Razavi's culture should spread in our life and be a reformer of the life situation; Because public awareness and education related to environmental protection, especially attention to religious education and related to people's beliefs, can play an effective role in establishing intergenerational justice and controlling the environmental crisis.

واکاوی مولفه‌های عدالت بین نسلی در حقوق بین الملل و فرهنگ رضوی

محمد قربان زاده^۱ سمیه سلیمانی^۲

m.ghorbanzadeh@pnu.ac.ir

۱. استادیار گروه حقوق دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول):

s.soleimani23@ferdowsi.um.ac.ir

۲. دکترای حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	نظریه عدالت بین نسلی واکنشی نظری به مسئله بحران محیط زیست و تهدید حقوق نسل‌های آینده و مقصد آن دستیابی به کیفیت زندگی بهتر برای همه نسل‌ها و تحقق اهداف توسعه پایدار است؛ به‌رغم مدرن بودن این تئوری در حقوق بین‌الملل، توجه به حیات و سلامت همه نسل‌ها از جمله نسل‌های آینده در فرهنگ رضوی سابقه دیرینه‌ای دارد؛ مجموع آموزه‌های قرآن و سنت و تأکید گفتار و رفتار امام رضا (علیه السلام) بیانگر آن است که مفهوم عدالت بین نسلی برای تأمین حقوق نسل آینده و پاسداشت منابع طبیعی و محیط زیست وظیفه‌ای اجتماعی و اخلاقی و متشکل از سه بعد تکلیف و مسئولیت زیست محیطی، همبستگی اجتماعی و ایجاد فرصت برابر و کارایی اقتصادی و پایداری مصرف و در واقع همان ابعاد توسعه پایدار در حقوق بین‌الملل است؛ با این تفاوت که در گفتمان نظام حقوق بین‌الملل صرفاً حفاظت از حقوق نسل‌های آینده مدنظر قرار گرفته است؛ اما در فرهنگ رضوی بر محوریت خداوند و اعتلای رویکرد هستی‌شناختی انسان تأکید شده است؛ مضاف بر آنکه عدالت در حقوق بین‌الملل، شرط لازم توسعه پایدار است؛ اما در فرهنگ مذکور فراتر از شرط لازم و تداوم حیات، بلکه خود، عین پایداری و بقای حیات است؛ لذا هر نسلی تمامی منافع عمومی را به امانت از نسل‌های قبلی دریافت می‌کند و تعهداتی به‌عنوان متولی برای محافظت از آن برای نسل‌های آینده در مقام ذینفع دارد؛ همچنین در فرهنگ مذکور عدالت مفهومی گسترده دارد که علاوه بر حوزه تکوین، حوزه‌های تشریح و جزا را نیز در برمی‌گیرد. مواردی چون برقراری عدالت، منع اسراف و تباه‌سازی اموال و... نقش بسزایی در برقراری عدالت بین نسلی دارد؛ امام رضا (علیه السلام) علاوه بر الگو بودن برای دیگران در استفاده بهینه و عادلانه از این منابع و حفاظت از آن نیز همکاری داشته‌اند؛ بنابراین افزایش آگاهی عمومی و توجه به آموزه‌های رضوی می‌تواند نقش موثری در برقراری عدالت بین نسلی و کنترل بحران زیست محیطی داشته باشد.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	توسعه پایدار، فرهنگ رضوی، مسئولیت زیست محیطی، منافع عمومی.

استاد: قربان زاده، محمد؛ سلیمانی، سمیه (۱۴۰۳). واکاوی مولفه‌های عدالت بین نسلی در حقوق بین الملل و فرهنگ رضوی: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۴، زمستان، شماره پیاپی ۴۸ - (۲۲۱-۲۵۶).

DOI:10.22034/farzv.2024.405492.1892

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

به‌رغم آنکه محیط زیست یکی از مهم‌ترین عوامل موثر بر زندگی تمام انسان‌هاست و همه (نسل‌ها) حق استفاده از منابع زیست محیطی را دارند؛ اما در سال‌های اخیر تغییرات جهانی و استفاده بی‌رویه از منابع عمومی منجر به ایجاد خسارات شدید و گاه جبران‌ناپذیری به محیط زیست شده است؛ بنابراین مسائل دشواری را در برابری بین نسل‌ها و جوامع مختلف در استفاده از این حق همگانی ایجاد کرده و موجب نگرانی عدالت دوستان شده است.^۱ این نگرانی بدین دلیل است که اولاً رشدی که با چنین سرعتی جهت‌گیری شده است، نه استمرار داشته و نه می‌تواند هدف رفاه و آسایشی را که برای رسیدن به آن طراحی شده بود، فراهم کند. ثانیاً موجب افزایش شکاف طبقاتی و بی‌عدالتی در سه محور طبقات گوناگون کشور، بین کشورهای گوناگون و در نهایت بین نسل‌های گوناگون پدید آورده است (فراهانی‌فرد، ۱۳۸۴: ۱۱۱)، لذا به‌واسطه نگرانی‌های زیست محیطی اهمیت عدالت به‌ویژه عدالت بین نسلی و لزوم توجه و تفکر در خصوص علایق نسل‌های آینده نسبت به گذشته افزایش یافت (Doyal & Mc Lean, 2005: 119) و به تدریج اصل توسعه پایدار در روند تحولات توسعه مورد توجه قرار گرفت؛ این اصل، بخش جدا نشدنی از حقوق بین‌الملل مدرن بوده و همه می‌بایست مانع از انجام اقداماتی شوند که سبب ورود صدمه و زیان به محیط زیست می‌شود (Koren, 1998: 26). نظر به اهمیت موضوع مسئولان و نهادهای مختلف اقداماتی را برای حمایت از محیط زیست و کاهش میزان آلودگی و کاهش گستره صدمات وارد شده بر آن آغاز و تلاش کردند تا در روند تحولات توسعه، عدالت بین نسلی به مفهوم رعایت حقوق همه افراد و تضمین برابری در برخورد با آن‌ها، به‌عنوان یک مفهوم کلیدی در حقوق بین‌الملل در نظر گرفته شود و به حفاظت از محیط زیست و استفاده از منابع طبیعی و حقوق نسل‌های آینده همانند حقوق ما احترام گذاشته شود؛ این موضوع در حقوق بین‌الملل به‌عنوان موضوعی نسبتاً جدید شناخته شده است و برخی از جمله «وایت» و «توبین بی» که دین را مختص عبادات و نسبت به آیندگان بی‌تفاوت و تعلیمات آن را عاملی برای تصرف بیش از حد در طبیعت و تخریب آن می‌دانند، بر این باورند که این موضوع صرفاً مورد توجه اسناد بین‌المللی بوده و در منابع دینی به حقوق نسل‌های آینده اشاره‌ای نشده است؛ بنابراین تنها راه فائق آمدن بر این بحران را دانش و فناوری‌های نوین دانسته‌اند؛ اما مذاقه در آموزه‌های ادیان به‌ویژه دین اسلام، به‌خصوص

۱. در این راستا می‌توان به گرم شدن زمین، اسیدی شدن اقیانوس‌ها، سوراخ شدن لایه ازن و تغییرات اقلیمی، جنگل زدایی، دگرگونی و تخریب زیستگاه، از بین رفتن منابع پایان پذیر و در معرض خطر قرار گرفتن منابع تجدیدپذیر و به طور کلی بحران و تخریب محیط زیست اشاره کرد.

فرهنگ رضوی نه تنها برداشت نادرست آنان را از تعالیم دینی آشکار می‌نماید،^۱ بلکه مستفاد از برخی آیات و روایات می‌توان گفت: دستوره‌های دین صرفاً بعد عبادی نداشته و نعمت‌های خداوند در قالب خطابات عام قرآن بدون لحاظ موقعیت‌های جغرافیایی، نژاد و نسل متعلق به همه انسان‌ها و از حقوق آن‌ها دانسته شده است^۲ به‌خصوص آنکه در پارادایم غالب، توسعه پایدار به حق نسل‌های آتی در بهره‌برداری از منابع طبیعی و محیط زیست معطوف است و جایی که پای حق به میان باشد، قطعاً اسلام حرف‌های مهمی برای گفتن دارد (توحیدی‌نیا، ۱۳۹۱: ۳۹).

مکتب اسلام به‌عنوان کامل‌ترین دین، فرامین و برنامه‌ریزی و مدیریت را برای حفظ محیط زیست و عدالت نسبت به همه انسان‌ها، حتی نسل‌های آینده در استفاده از منابع طبیعی تعلیم و «قوانین دین، وظایف انسان‌ها نسبت به نظم طبیعی و محیط زیست را معین نموده است» (نجفی، ۱۳۶۷، ج ۲: ۶۶)، چراکه محیط زیست و پالایندگی آن، یکی از مهم‌ترین ضروریات حفظ و بقای حیات در کره زمین محسوب می‌شود و هدف دین، اصلاح و آبادانی دنیا و آخرت و برنامه‌ریزی برای همه انسان‌هاست. بر این اساس در فرهنگ رضوی نیز که مجموعه آموزه‌های امام رضا (علیه السلام) و پدران پاک و معصومش تا پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و برگرفته از آموزه‌های قرآن کریم، تبیین آیه‌ها و تجسم عینی و عملی آن‌ها در حکمت نظری و عملی است، مفهوم عدالت بین نسلی برای تأمین حقوق نسل آینده و پاسداشت منابع طبیعی و محیط زیست به‌عنوان یک وظیفه اجتماعی و اخلاقی مورد تأکید قرار گرفته که بررسی این مسئله موضوع این پژوهش است.

ضرورت پرداختن به این مسئله از آنجا نشئت می‌گیرد که به‌رغم تلاش‌های ملی و فراملی، از جمله اسناد و کنوانسیون‌های بین‌المللی، قوانین داخلی، تشکیل انجمن‌ها، گروه‌ها و سازمان‌های طرفدار محیط زیست و ... محیط زیست آنچنان که باید مورد حمایت و حفاظت قرار نگرفته است و همچنان آلوده کردن و تخریب محیط زیست ادامه دارد. با عنایت به اینکه بشر هموار متاثر از معنویت و فرهنگ دینی بوده و درصدد به دست آوردن رهنمودها و معیارهای خویش از این طریق است، بی‌تردید تقویت مطالعات کاربردی، استخراج و گسترش فرهنگ حفاظت از حقوق همه نسل‌ها از سنت رضوی، اقدامی مهم در این راستاست، چراکه فرهنگ رضوی ظرفیت و قابلیت لازم برای حل این معضل فراگیر را دارد.

۱. از سخن پروردگار به رسولش که «بر تو کتابی نازل کرده‌ایم که توضیح همه چیز، هدایت، رحمت و بشارت برای مسلمانان است.» (نحل، ۸۹) و از سخن پیامبر (صلی الله علیه و آله) که می‌فرمایند: «هر چه را مردم تا روز قیامت به آن احتیاج دارند بیان کردم و از چیزی فروگذار نکردم» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ۶۴).

۲. خطاب «یا ایها الناس» در آیات مذکور حاکی از اختصاص نداشتن دستورها به مسلمانان است.

۱-۱. پیشینه تحقیق

آثار ارزشمند و تکیه‌گذاری‌هایی در خصوص محیط زیست و حقوق نسل‌های آینده نگاشته شده است، از جمله در کتاب «حقوق محیط زیست» اثر آلکساندر چارلز کیس و همکاران (۱۳۹۲)، مضاف بر بیان مقدمه‌ای بر حقوق بین‌الملل محیط زیست و جنبه‌های شاخص زیست محیطی، به فرایند مذاکرات و فنون مذاکرات زیست محیطی در سطح بین‌المللی و نقش سازمان بین‌المللی در تحول تدریجی حقوق محیط زیست پرداخته شده است. همچنین در مقاله «عدالت بین‌نسلی در بهره‌برداری از منابع طبیعی» آقای سعید فراهانی فر (۱۳۸۶) به‌طور کلی به جایگاه عدالت بین‌نسلی، راهکارها و موانع تحقق آن پرداخته‌اند. در حوزه دین نیز کتابی با عنوان «الهیات محیط زیست» توسط محقق داماد (۱۳۹۳) نگارش یافته است، اما ایشان در این اثر نگاهی فلسفی و عرفانی نسبت به موجودات و محیط زیست داشته و با دیدگاه متفکرانی چون ملاصدرا همسو بوده است؛ بنابراین به‌رغم جست‌وجوی نگارندگان، تحقیق مستقلی که به واکاوی مولفه‌های عدالت بین‌نسلی در حقوق بین‌الملل و فرهنگ رضوی پرداخته باشد، یافته نشد و مقاله حاضر جنبه نوآورانه دارد. بر این اساس پژوهش فعلی به روش تحلیلی کاربردی درصدد پاسخگویی به این سوالات است: «رابطه ابعاد عدالت بین‌نسلی در فرهنگ رضوی و توسعه پایدار در حقوق بین‌الملل چیست؟»، «رعایت عدالت و احساس مسئولیت از جنبه زیست محیطی در فرهنگ رضوی چه جایگاهی دارد؟»، «آیا در فرهنگ مذکور، امر به معروف و نهی از منکر نقشی در رفع مشکلات زیست محیطی دارد و عناصر طبیعت نیز شامل مصادیق امر و نهی در آن است؟»

در پاسخگویی به سوالات مذکور نخست به مفهوم شناسی واژگان کلیدی، سپس به بررسی عدالت بین‌نسلی در حقوق بین‌الملل و در نهایت به بررسی این مفهوم در فرهنگ رضوی در ابعاد سه‌گانه پرداخته می‌شود.

۲. مفهوم‌شناسی

پژوهش در خصوص عدالت بین‌نسلی مضاف بر تعریفی از این واژه، نیازمند شناخت مفاهیمی چون محیط زیست و توسعه پایدار است که کنار یکدیگر قرار می‌گیرند تا از چنین حقی برای بشر سخن به میان آورند؛ بنابراین به اختصار به مفهوم شناسی آن‌ها می‌پردازیم.

۲-۱. محیط زیست

«محیط زیست» ترکیبی از دو واژه «محیط» به معنای تحت نفوذ قرار دادن، شرایط، اوضاع و احوال (Winsor Lewis, 1978:292 (A.P.Cowie, J)؛ فراگیرنده و جای زندگی آدمی (حسینی دشتی، ۱۳۸۵، ج ۹: ۲۱۹) و «زیست» به معنای زندگی، حیات، عمر (معین، ۱۳۶۴، ج ۲: ۱۱۳) و چیزی که شخص برای زنده ماندن به آن نیاز دارد (Cambridge, 1997:463) است؛ بر این اساس می‌توان گفت محیط زیست عبارت است از آنچه که فرایند زیستن و قلمرو حیات و زندگی آدمی را احاطه کرده و با آن در کنش متقابل قرار دارد. بر این اساس محیط زیست مرز مشخصی ندارد و صرفاً به معنای «جایگاه و محل زندگی» نیست؛^۱ هدیه‌ای الهی است که از مجموعه منابع، موجودات، علل و شرایط هماهنگی که گرداگرد هر موجود زنده وجود دارد و استمرار زندگی و حیات منوط و وابسته به آن است (هنری، ۱۳۶۲: ۳)؛ از طبیعت، جوامع انسانی و فضاهایی که با فکر و به دست انسان ساخته شده‌اند، تشکیل یافته است و کل فضای زیستی کره زمین (بیوسفر) را فرا می‌گیرد (بهرام سلطانی، ۱۳۷۱: ۲)؛ محیط زیست در این معنا صرفاً جنگل‌ها و مراتع طبیعی نیست، بلکه در کنار آن، انواع جانداران نیز جزو محیط زیست هستند (خالقی، ۱۳۹۰: ۳۱).

محیط زیست دارای انواع طبیعی، مصنوعی و اجتماعی است؛ در این میان، محیط زیست طبیعی که پهنه اساسی زیست کره را تشکیل می‌دهد، نسبت به دو نوع دیگر به دلیل نقش ویژه‌ای که در سلامت و بهبود شرایط زیستی موجودات زنده دارد، واجد اهمیت بیشتری است؛ بنابراین پژوهش ما دایرمدار این نوع از محیط زیست است.

۲-۱-۱. توسعه پایدار

در سال‌های اخیر اکثر مباحث مربوط به برابری بین نسلی با استفاده از واژگانی همچون «توسعه پایدار» مطرح و در این راستا توجه ویژه‌ای به نقش منابع طبیعی و محیط زیست در پایداری شکوفایی اقتصادی شده است (توحیدی، ۱۳۹۱: ۴۱)؛ توسعه در لغت به معنای «رشد تدریجی در جهت پیشرفته‌تر شدن، قدرتمندتر شدن و حتی بزرگ شدن است» (فرهنگ لغات آکسفورد، ۲۰۰۱) پایدار نیز به مفهوم بادوام، ماندگار، همیشگی و متوازن است؛ پایداری در این ترکیب به معنای استفاده متعادل و پایدار از منابع طبیعی است که به نفع همه نسل‌ها باشد؛ به عبارت دیگر، استفاده بهینه از منابع طبیعی برای رفاه جامعه و حفظ آن‌ها برای نسل‌های آینده است؛ بر این اساس طی گزارشی که در کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه در سال ۱۹۸۳

۱. زیرا اگر محل و جایگاه تعریف شود، آلودگی هوا، راه‌های جلوگیری از تخریب طبیعت و... را شامل نخواهد شد.

با عنوان «آینده مشترک ما» ارائه شد، توسعه پایدار به «استفاده معقول و منصفانه و برآورده کردن نیازهای نسل حاضر بدون به خطر افتادن منافع و نیازهای نسل آینده» تعریف شده است؛^۱ هر چند مطابق ماده ۳ قطعنامه استراسبورگ موضوع اصلی توسعه پایدار برقراری تناسب در توسعه و ایجاد روابط احسن با محیط زیست است؛ اما تمرکز توسعه پایدار بسیار گسترده تر از صرفاً محیط زیست است؛ بلکه هدف اصلی آن رعایت عدالت بین نسلی و صیانت از همه منافع نسل های آینده توأم با تأمین نیازهای نسل حاضر است؛ این مفهوم با مفهوم عدالت بین نسلی در حقوق بشری ارتباط نزدیکی دارد؛ زیرا از سویی هدف توسعه پایدار این است که حقوق نسل های آینده در استفاده از منابع طبیعی رعایت شود و از سوی دیگر در بسیاری از قوانین محیط زیست، مفهوم پایداری به عنوان یکی از مبانی حفاظت از محیط زیست و حفظ حقوق نسل های آینده برجسته شده است. همچنین توسعه پایدار به عنوان یک رویکرد جدید در حوزه توسعه، مفهوم عدالت بین نسلی را در حفاظت از حقوق نسل های آینده به چالش می کشاند و تأکید می کند که استفاده از منابع طبیعی باید با رعایت حقوق نسل های آینده صورت گیرد.

۲-۱-۲. عدالت بین نسلی

«عدالت» از جمله مبانی قابل طرح برای حقوق نسل های آینده است (فیروز، ۱۳۹۹: ۶۱). این واژه در لغت به معنای مساوات و برابری (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱: ۳۲۵)، نقیض ظلم و ستم، نهادن هر چیزی به جای خود و حد وسط افراط و تفریط (فیومی، ۱۳۸۳: ۳۹۶؛ فراهیدی، ۱۴۱۰ ق، ج ۲: ۱۱۵۴) و در عرف عمومی غالباً به معنای عدالت توزیعی و گاهی نیز به معنای برابری فرصت ها به کار می رود، نسل نیز به معنای انفصال از شیء (قرنشی، ۱۳۷۱، ج ۷: ۵۸)، فرزند،^۲ دوره، عصر، تبار و نژاد است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱: ۸۰۲). در جمعیت شناسی نیز نسل به گروهی از افراد اطلاق می شود که مرحله ای از حیات را با یکدیگر آغاز کرده یا پایان داده باشند؛^۳ بنابراین عدالت بین نسلی به معنای رعایت تساوی و فرصت برابر برای همه نسل ها در برخورداری از حقوق خود و به نحو کلی نفی هر گونه تبعیض در حقوق استحقاقی هر ذی حقی صرف نظر از هر دوره و نسلی است؛ این اصطلاح در حقوق بین الملل محیط زیست به

۱. گزارش مذکور مبدأ اصلی برای شناسایی حقوق آیندگان تلقی شده و به مرور زمان، ترقی بسیاری در این زمینه حاصل شد که آثار آن در نشست زمین (ریو ۱۹۹۱) و اسناد فراوان دیگری که در این خصوص نگاشته شده اند قابل مشاهده است.

۲. فرزند را از آن جهت نسل گویند که از انسان منفصل می شود.

3. Our Common Future, World Commission on Environment and Development, 1987, part 1.

صورت مستقل تعریف نشده است، اما با عنایت به اینکه در بسیاری از قوانین و موافقت‌نامه‌های بین‌المللی، مفهوم عدالت بین نسلی به صورت ضمنی وجود دارد^۱ مستفاد از آن می‌توان گفت: این اصطلاح در حقوق بین‌الملل محیط زیست به مفهوم احترام به حقوق و نیازهای نسل‌های آینده در استفاده از منابع طبیعی و حفاظت از محیط زیست اشاره دارد.

۲-۲. واکاوی عدالت بین نسلی در حوزه حقوق

در پی افزایش فعالیت‌های اقتصادی بشر و نگرانی دانشمندان محیط زیست و بوم‌شناسان به دلیل در معرض خطر جدی قرار گرفتن پایداری و انعطاف‌پذیری اکوسیستم‌ها و نابودی منابع طبیعی، بحث محدود کردن فعالیت‌های اقتصادی و تعادل آن با ظرفیت‌های محیط زیست طبیعی توسط متفکرانی چون مالتوس و ریکاردو مطرح شد. به تبع آن نظریه «عدالت بین نسلی» به‌عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در حفاظت از حقوق نسل‌های آینده و استفاده متعادل از منابع طبیعی و تلاش برای تضمین برابری و عدالت در جامعه ارائه شد؛ بر اساس نظریه مذکور، نسل حاضر می‌بایست در استفاده از این منابع کمیاب که نقش تعیین‌کننده‌ای در تولید، رشد، توسعه و رفاه اقتصادی دارند، حق آیندگان را نیز لحاظ کند. در واقع، حفاظت از محیط زیست و استفاده بهینه از منابع طبیعی برای رفاه جامعه، باید با حفظ حقوق نسل‌های آینده همراه باشد و عدالت بین نسلی به معنای تضمین این است که نسل‌های آینده همان حقوق و فرصت‌هایی را داشته باشند که ما داریم؛^۲ این مفهوم در دو حوزه حقوق بین‌الملل و حقوق داخلی قابل بررسی است.

۲-۲-۱. عدالت بین نسلی در عرصه حقوق بین الملل

عدالت و حقوق بشر دو حوزه مهم در حوزه حقوق بین‌الملل هستند. در واقع، عدالت گوهری گرانبها و آرمانی در راه تحقق و انتفاع حقوق بشر است؛ بهره‌مندی از حقوق بشری در رویکرد بین‌المللی، در طول زمان تکامل یافته و تاکنون چهار نسل اصلی از آن تشخیص داده شده است؛^۳ این حقوق که به چندین دسته تقسیم و در هر دسته حقوق مختلفی برای افراد تضمین شده است، به نحو مختصر عبارت است از:

۱. از جمله در کنوانسیون تغییرات آب و هوا، بر این اصل تأکید شده است که نباید باعث تضرر طبیعت به‌گونه‌ای شویم که حقوق نسل‌های آینده را نقض کند و ...
۲. چنان‌که پروفیسور لویی هنکین موضوع محیط زیست مشترک را مطرح کرد در پاره‌ای از مقررات بین‌المللی از آن به نام میراث مشترک بشریت یاد شده است.
۳. نسل‌های حقوق بشر به مجموعه حقوق و آزادی‌های اساسی افراد در جامعه گفته می‌شود که در طول زمان تکامل یافته است.

- نسل اول؛ شامل حقوق سیاسی و مدنی، حقوقی چون حق زندگی، آزادی، عدالت، برابری قبل از قانون، حق دفاع در دادگاه، حق به حریم خصوصی، حق به آزادی اظهار نظر و ... می‌شود.^۱

- نسل دوم؛ مربوط به برابری و شامل حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است و در آن حقوقی مانند حق دسترسی به خدمات بهداشتی، آموزشی و فرهنگی، حق دسترسی به سطح استاندارد بالای سلامت، تغذیه، آب، بهداشت و مسکن و ... تضمین می‌شود.^۲

- نسل سوم؛ فراتر از حقوق مدنی و اجتماعی بوده و طیف وسیعی از حقوق شامل حق توسعه اقتصادی و اجتماعی، حق دسترسی به منابع طبیعی، حقوقی شامل حق داشتن محیط رضایت‌بخش و زندگی سالم، حق دسترسی به آب و هوای پاکیزه، حق عدالت و پایداری بین نسلی و ... می‌شود.^۳

- نسل چهارم؛ شامل حقوق مدنی و سیاسی جدید است که در عصر دیجیتال و اینترنت به وجود آمده است. این حقوق شامل حق به دسترسی به اینترنت، حفظ حریم خصوصی در فضای دیجیتال، حق به اطلاعات و ... می‌شود.

بحث در خصوص عدالت بین نسلی در ارتباط با نسل سوم از حقوق بشر است و اقتضای بهره‌مندی از حقوق مذکور و ایجاد برابری بین نسلی، دست یافتن به توسعه پایدار است؛ در واقع، «توسعه پایدار» یک مفهوم نسل سوم حقوق بشری و بدان معناست که کلیه حقوق مدنی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بشری با یکدیگر مد نظر قرار بگیرند. به عبارت دیگر، در نگاه توسعه پایدار، توجه به حقوق مدنی و سیاسی نباید موجب اختلال در حقوق اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بشری و برعکس شود؛ بنابراین رویکرد توسعه پایدار نسبت به محیط زیست که در مفهوم عدالت بین نسلی در نظام حقوق بین الملل متجلی شده است، به این معنا دلالت دارد که در حفاظت از محیط زیست برای نسل‌های آینده نیز باید تمامی حقوق مذکور با یکدیگر

۱. در قرن نوزدهم و نیمه قرن بیستم شکل گرفت.

۲. در دهه ۱۹۶۰ بی‌ریزی شد.

۳. شکل‌گیری این نسل از حقوق بشر در قرن بیست و یکم بوده و در راستای تضمین حقوق بشر و محیط زیست، بسیاری از اسناد و کنوانسیون‌های بین‌المللی تدوین شده است. برخی از این اسناد عبارت است از:

- کنوانسیون تنوع زیستی: این کنوانسیون در سال ۱۹۹۲ تصویب شد و به حفاظت از تنوع زیستی در سراسر جهان می‌پردازد. این کنوانسیون شامل مواردی مانند حفاظت از گونه‌های در حال انقراض، حفاظت از منابع آب و ... می‌شود.

- کنوانسیون تغییرات آب و هوا: این کنوانسیون در سال ۱۹۹۲ تصویب شد و به حفاظت از محیط زیست در برابر تغییرات آب و هوا می‌پردازد. این کنوانسیون شامل مواردی مانند کاهش گازهای گلخانه‌ای، افزایش استفاده از منابع انرژی تجدیدپذیر و ... می‌شود.

پیمان بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (شامل حق به زندگی، حق به آزادی اظهار نظر، حق به دادگاه منصفانه و ...) در همین راستاست. این پیمان در سال ۱۹۶۶ تصویب شد و حقوق سیاسی و مدنی افراد را تضمین می‌کند.

و به صورت توأمان در نظر گرفته شود؛ این موضوع در عرصه بین الملل در معاهدات دویا چند جانبه و جهانی زیادی مورد تدوین و تصویب قرار گرفته که در این میان نقش و تلاش‌های سازمان ملل متحد در برگزاری کنفرانس‌های مهم جهانی از جمله کنفرانس ۱۹۷۲ محیط زیست و انسان در استکهلم و کنفرانس ۱۹۹۲ محیط زیست^۱ و توسعه در ریو و تدوین معاهدات مهم در زمینه‌های مختلف زیست محیطی مانند معاهده تنوع بیولوژیکی انجام اقداماتی مانند برنامه محیط زیست ملل متحد، برنامه تسهیلات جهانی محیط زیست و دستور کار ۲۱ از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است؛ این قوانین که به حقوق نرم یا حقوق انسجام بشری خوانده می‌شوند، حقوقی هستند که فراتر از چارچوب حقوق فردی رفته و روی مفاهیم جمعی مانند اجتماع یا مردم، تمرکز دارند.^۲ همچنین در همین راستا و به منظور تضمین عدالت و برابری و گوشزد کردن حق مذکور در جامعه، کنوانسیون‌های بین المللی حقوق بشر، از جمله پیمان‌های بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، حقوق زنان و کودکان، حقوق مهاجران و...، تدوین شده‌اند.^۳ این اسناد و معاهدات به عنوان راهکارهایی برای تضمین حقوق بشر در جامعه به کشورها توصیه می‌کنند که قوانین و مقررات لازم را تدوین و آن‌ها را اجرا کنند. چنان‌که در پیمان بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ماده ۲۲ تأکید می‌کند که «هر فرد حق دارد به حداقل استانداردهای زندگی مناسب دست یابد؛ از جمله غذا، پوشاک و مسکن و همچنین به خدمات بهداشتی، آموزشی و فرهنگی دسترسی داشته باشد.» به علاوه، در پیمان بین المللی حقوق کودکان، ماده ۳۰ تأکید می‌کند که «هر کودک حق دارد به یک سطح استاندارد بالا از سلامت، تغذیه، آب، بهداشت و مسکن دسترسی داشته باشد.» همچنین منشور آفریقایی درباره حقوق بشر حق توسعه، حق دسترسی به منابع طبیعی و حق دسترسی به محیط زیست رضایت بخش را تضمین نموده^۴ و برخی کشورها نیز برای حفاظت از نسل سوم حقوق، مکانیسم‌های قانونی در نظر گرفته‌اند که «کمیسیون پارلمانی مجارستان برای نسل‌های آینده»^۵، «کمیته آینده مجلس فنلاند» از آن جمله‌اند. همچنین بعضی از مؤسسات بین المللی برای حفاظت از این حقوق

۱. مطابق اصل بیست و چهارم کنوانسیون محیط زیست و انسان: «تمام کشورها کوچک و بزرگ باید به موضوعات بین المللی حفاظت و بهبود محیط زیست با روح همکاری و برپایی مساوات رسیدگی کنند.»

2. Cornescu, Adrian (2009). «The generations of human's rights». Retrieved May 12, 2020 - Jensen, Steven. «Putting to rest the Three Generations Theory of human rights». Open Global Rights. Retrieved May 12, 2020

3. Three Generations of Human Rights». Globalization 101. Levin Institute - State University of New York. Archived from the original on 2 November 2021. Retrieved May 2020, 12.

۳. هر چند در برخی کشورها از جمله ایتالیا، یونان و فرانسه قدمت انجام بعضی پاسخ‌های حمایتی به قرن‌ها قبل باز می‌گردد، اما در پهنه بین الملل مهم‌ترین اقدامات انجام شده، مربوط به قرن بیستم است. چنان‌که دادگاه نورنبرگ را می‌توان یک پاسخ تلویحی بین المللی به جرایم زیست محیطی دانست.

4. African Charter on Human and Peoples' Rights, Article 22, 21, 20 and 24.

5. Notes: Hungarian Parliamentary Commissioner for Future Generations.

اداراتی را تخصیص داده‌اند که می‌توان به «کمیسیون عالی در مورد اقلیت‌های ملی» سازمان امنیت و همکاری اروپا اشاره کرد که مأموریت «حفاظت، تحفظ و انکشاف محیط زیست برای نسل‌های حال و آینده و ترویج انکشاف پایدار» را در وظایف خود دارد. بر اساس مطالب مطرح شده، نظام حقوق بین‌الملل با اقدامات مذکور در صدد حفاظت از انسان و نسل‌های آینده آن است. همچنین نظر به اهمیت این حقوق برای همه انسان‌ها، این موضوع در حقوق داخلی کشورها نیز مورد توجه قرار گرفته است.

۲-۲-۲. عدالت بین نسلی در عرصه حقوق داخلی

بروز بحران زیست محیطی پیام‌آور این است که علاوه بر صیانت از محیط زیست در برابر فعالیت‌های آلاینده و مخرب، تا جای ممکن می‌بایست از وقوع عوامل تهدید کننده و آلودگی گوناگون ممانعت کرد؛ پس نه تنها در حقوق بین‌الملل، بلکه در حقوق داخلی کشور، از جمله ایران در خصوص حمایت از نسل سوم حقوق بشر (حق دسترسی به آب و هوای تمیز، حق دسترسی به منابع طبیعی و...) نیز قوانین و مقررات متعددی در حفاظت از محیط زیست و مسئولیت انسان در راستای حفظ منابع طبیعی در مقابل آیندگان (عدالت بین نسلی) وضع شده است.

در ایران نیز در راستای صیانت از منافع همگانی و برقراری عدالت با تصویب قانون شکار سال ۱۳۳۵ و قوانین و مقررات پس از آن، از جمله قانون ملی شدن جنگل‌ها مصوب ۱۳۴۱، قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع مصوب ۱۳۴۶، قانون حفظ و گسترش فضای سبز و جلوگیری از قطع بی‌رویه درختان مصوب ۱۳۵۲، قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخایر جنگلی کشور مصوب ۱۳۷۱، قانون افزایش بهره‌وری بخش کشاورزی و منابع طبیعی مصوب ۱۳۸۹ و... پاره‌ای از رفتارها و اقداماتی که سبب وارد شدن خسارت به محیط زیست می‌شوند، جرم زیست محیطی تلقی و برای آن‌ها بر حسب مورد یک یا چند پاسخ کیفری شامل حبس، جریمه نقدی، بستن و تعطیل کردن واحد آلاینده محیط زیست و... پیش‌بینی شده است. همچنین نظر به اهمیت موضوع عدم تبعیض در بهره‌برداری از منابع طبیعی و استفاده از درآمدهای ملی و توزیع فعالیت‌های اقتصادی در برخی از اصول قانون اساسی از جمله اصل چهل و هشتم قابل رویت است. همچنین بر اساس اصل پنجاهم قانون اساسی «در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌هایی بعد باید در آن حیات اجتماعی روبه رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌شود؛ از این رو، فعالیت‌های اقتصادی و... که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است»؛ اما به‌رغم تلاش‌های ملی

و فراملی، امروزه آلوده کردن و تخریب محیط زیست همچنان ادامه داشته و روبه افزایش است و هنوز نمی‌توان چنین عدالتی را جزو قواعد لازم‌الاجرای حقوق بین‌الملل موجود (معاهداتی یا عرفی) قلمداد کرد؛ بنابراین در حال حاضر عدالت بین‌نسلی در بهترین حالت، آموزه‌ای است برای سوق دادن «حقوق موجود» به سمت «حقوق مطلوب» و تفسیر قواعد حقوق بین‌الملل به روش‌های منصفانه و مبتنی بر «نیازهای جامعه بین‌المللی در کل» که باید در راستای حفظ «میراث مشترک بشریت» حرکت کند (محبی و فیض‌الهی، ۱۴۰۰: ۷)؛ پس می‌بایست در صدد احیای این نظریه با رویکرد دیگر بود.

علاوه بر فقدان حمایت کیفری از محیط زیست در عرصه بین‌المللی و نیز نقض میزان و چگونگی این حمایت در حقوق داخلی کشورها و اشکالاتی که در زمینه‌های مختلف جرم‌انگاری، تعیین پاسخ‌های کیفری مناسب و متناسب با جرم وجود دارد (و محل بحث این پژوهش نیست)، یکی از مهم‌ترین دلایل پرخش زندگی انسان‌ها بر مدار توسعه بی‌رویه و ترجیح منافع کوتاه‌مدت فردی بر منافع مستمر اجتماعی، فاصله گرفتن از تعالیم دینی و نبود آموزش‌های مفید و گسترده از پیشگیری تا کنترل و جلوگیری از روند آلوده کردن محیط زیست است. توضیح آنکه به‌رغم اینکه به‌طور کلی در ادیان آسمانی چون زرتشتی، یهودیت و مسیحیت، طبیعت و محیط زیست مورد توجه قرار گرفته است. به‌خصوص در کشور ایران به‌عنوان خاستگاه یکی از کهن‌ترین تمدن‌ها که همواره به حمایت از محیط زیست و مختص نشدن آن به یک دوره یا گروه، مورد توجه بوده و سابقه دیرینه دارد و با ظهور مکتب اسلام بر میزان و چگونگی آن افزوده شده است، تمسک به دین می‌تواند تا حد زیادی راهگشا باشد.

۲-۳. واکاوی عدالت بین نسلی در فرهنگ رضوی

مفهوم عدالت بین نسلی در دستورهای اسلامی و حوزه حقوق بین‌الملل اسلام و به‌نحو خاص در فرهنگ رضوی به‌تناوب و با اسباب متنوعی گوشزد شده است؛ بر اساس آموزه‌های فرهنگ رضوی داشتن محیط زیست پاک و طیب، نیاز هر انسان برای یک زندگی سالم است و زندگی بدون محیط زیست پاک (هوای پاکیزه و تمیز، آب فراوان و گوارا و زمین بارور و حاصل‌خیز) گوارا و شیرین نیست (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۲۹۲)؛ بر این اساس، خداوند، زمین و هر آنچه را در زمین است برای همه انسان‌ها (از خلقت آدم تا روز قیامت) آفرید (بقره، ۲۹) و شالوده آن را عدالت قرار داد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸: ۸۳) و عدالت به معنای قرار گرفتن هر چیز در جایگاه خود (نهج البلاغه، ۱۳۸۳: ۱۷۱) و پرداخت حق هر ذی‌حقی است و این مفهوم صرفاً محدود به گروه یا نسل خاصی نبوده و دامنه رعایت عدالت، علاوه بر عدالت درون نسلی، عدالت بین نسلی را نیز

در بر می‌گیرد. چنان‌که برخی آیات از تعلق طبیعت به همهٔ نسل‌ها سخن می‌گویند (لقمان، ۲۰؛ الرحمن، ۱۰)؛^۱ و انسان را از فساد در زمین نهی کرده است؛ ائمه (علیهم‌السلام) به عناصر طبیعت علاقه داشتند؛ چنان‌که امام رضا (علیه‌السلام) می‌فرماید: «رسول خدا تماشای گیاهان سبز و خرم را بسیار دوست می‌داشت و از نگاه به سبب سرخ و ترنج سرسبز و خرم (به دلیل زیبایی آن‌ها) شگفت زده می‌شد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۶: ۱۸۹) و با آگاهی دادن به مردم در خصوص عناصر طبیعت و سودمندی‌های آن به کاشت درختان و حفاظت بیشتر از آن‌ها و به کشاورزی و دامداری تشویق کرده‌اند، مستفاد از برخی روایات (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۷۹۹) می‌توان دریافت که گسترهٔ اخلاق در چنین فرهنگی آنچنان زیاد است که محیط زیست را نیز در بر می‌گیرد.

در رویکرد رضوی، حفاظت از محیط زیست، ارتباط زیادی با حفاظت از حقوق نسل‌های آینده دارد و عدالت بین نسلی مفهوم ذاتی و طبیعی انگاشته می‌شود؛ بدین معنا که انسان‌ها به دلیل داشتن برابری در منابع بین نسلی و نیازهای متقابل همگانی برای زیست سالم نیازمند روابط عادلانه‌اند و از آنجا که هر برهه‌ای نسبت به کل تاریخ، همچون نقطه‌ای کوچکی در امتداد یک خط طولانی است، نعمت‌های الهی ملک طلق تلقی نشده و متعلق به همهٔ انسان‌ها در همه نسل‌هاست؛ توضیح آنکه دیدگاه‌های مختلف دربارهٔ مالکیت انسان بر منابع محیط زیست وجود دارد؛ یک دیدگاه، بر اصل خصوصی بودن منابع محیط زیست تأکید داشته و مالکیت کامل انسان بر منابع محیط زیست را تأیید می‌کند و بر این باور است که انسان‌ها حق دارند از منابع طبیعی بهره‌برداری و آن‌ها را به دلخواه خود استفاده کنند (مالکیت مطلق)؛ اما دیدگاه دیگر، نقش بالقوهٔ انسان‌ها در حفاظت و حفظ منابع محیط زیست را برجسته کرده و معتقد است که انسان‌ها صرفاً حق انتفاع و بهره‌برداری، بدون حق تخریب و آسیب‌رسانی داشته و علاوه بر بهره‌وری، وظیفه حفاظت و حفظ آن‌ها را نیز بر عهده دارند؛ این دیدگاه بر اصل توسعهٔ پایدار و حفظ تعادل زیستی تأکید دارد؛ در سنت رضوی استفاده از ذخایر طبیعی و محیط زیست از نوع اخیر بوده و هیچ فردی حق ندارد که با اسراف و استفاده ناصحیح از منابع طبیعی و عمومی، از جمله محیط زیست سبب آسیب به حقوق انسان‌های دیگر از جمله نسل‌های آینده شود؛ چراکه محیط زیست و پالایندگی آن، یکی از مهم‌ترین ضروریات حفظ و بقای حیات در زیست کره تلقی می‌شود؛ البته در فرهنگ رضوی، استفاده نسل‌های مختلف انسانی از مواهب محیط زیستی تا حدود زیادی تابع اراده الهی است، هرچند ارادهٔ انسانی نیز در این زمینه تشدیدکننده یا تخفیف‌کننده است؛ اینچنین برداشتی به تاسی از قرآن کریم حاصل شده است (حجر، ۲۱)

۱. زیرا با توجه به آیه «والارض وضعها للأنام» طبیعت و منابع آن به همهٔ نسل‌ها تعلق دارند، چراکه کلمهٔ «الأنام» به معنای مردمان، جمع محلی به «ال» بوده و افادهٔ عمومی می‌کند.

امام رضا علیه السلام به‌عنوان یک رهبر دینی و سیاسی در حفظ محیط زیست و ترویج مفهوم عدالت بین نسلی الگو و پیشگام برای همه افراد محسوب می‌شده و با تأکید بر اهمیت حفظ محیط زیست و توسعه پایدار، نقش مهمی در ترویج این ارزش‌ها داشته‌اند؛ در رویکرد رضوی عدالت بین نسلی از دو بعد مادی و معنوی برخوردار است؛ بدین معنا در صورتی که هدف از حفاظت از محیط زیست برای نسل‌های آینده صرفاً ابعاد مادی آن یعنی جلوگیری از تخریب یا حفاظت از گونه‌های زیست‌محیطی در معرض خطر باشد، این امر نمی‌تواند در نهایت موجب شود که نسل‌های آینده نیز بتوانند از مواهب زیست‌محیطی بهره ببرند، بلکه حفاظت از محیط زیست برای نسل‌های آینده در چهار چوب جهان‌بینی‌ای است که انسان، حیوانات و گونه‌های گیاهی در محور آن قرار ندارند، بلکه خداوند در محوریت آن استقرار دارد؛ این چنین برداشتی، تفاوت اساسی میان مفهوم عدالت بین نسلی در نگاه حقوق بین الملل و نگاه رضوی ایجاد می‌کند؛ به عبارت دیگر، عدالت بین نسلی در نظام حقوق بین الملل به دنبال حفاظت انحصاری از نسل‌های انسانی است بدون اینکه جهان‌بینی را در نظام هستی مدنظر قرار دهد؛ از این رو، گفتمان عدالت بین نسلی در نظام حقوق بین الملل صرفاً به دنبال حفاظت از انسان و نسل‌های آینده آن است بدون اینکه محوریت خداوند را مدنظر قرار بدهد؛ در حالی که در فرهنگ رضوی بر محوریت خداوند در این جهت تأکید می‌شود. بر این اساس در سنت رضوی استفاده نابودگرایانه ممنوع، ظلم و در تضاد با عدالت است.

با بررسی روایات امام رضا علیه السلام در ارتباط با محیط زیست، مشخص می‌شود که ایشان به حفاظت از محیط زیست توجه فراوانی داشته و در زمینه حفظ محیط زیست به دو شیوه عمل کرده‌اند؛ اولاً: ایشان به‌عنوان الگویی برای دیگران در حفظ محیط زیست بوده و به‌صورت مداوم به ترویج اخلاق محیط زیست و توجه به حقوق حیات و جانداران تأکید و از هرگونه ضایعات و آسیب به محیط زیست نهی کرده‌اند. ثانیاً: آن حضرت در حفظ محیط زیست، با مردم ارتباط و همکاری داشته و برقراری عدالت بین همه نسل‌ها و حمایت از این حقوق همگانی در رویکرد رضوی در ابعاد سه‌گانه مورد توجه قرار گرفته است.

۲-۳. ابعاد عدالت بین نسلی در فرهنگ رضوی

در مکتب رضوی عدالت بین نسلی از سه بعد: ۱. تکلیف و مسئولیت زیست‌محیطی (مسئولیت الهی) ۲. همبستگی اجتماعی و ایجاد فرصت برابر (مسئولیت اجتماعی) ۳. کارایی اقتصادی و پایداری مصرف که مفهوم نزدیکی به ابعاد توسعه پایدار در حقوق بین الملل دارد، تشکیل شده است که به‌اختصار به آن‌ها پرداخته خواهد شد.

۲-۳-۱. تکلیف و مسئولیت زیست محیطی (مسئولیت الهی)

یکی از تفاوت‌های اساسی و بنیادین میان رویکرد فرهنگ رضوی و رویکرد نظام حقوقی بین المللی و داخلی موجود ناظر بر عدالت بین نسلی آن است که آنچه صحبت از مسئولیت و تکلیف نسل موجود می‌شود، تکلیف و مسئولیت الهی است، از این رو، انسان در فرهنگ رضوی در حفاظت از محیط زیست برای نسل‌های آینده، خود را در برابر خداوند مسئول می‌داند؛ بنابراین تکلیفی که در این چهارچوب بر انسان بار می‌گردد، بسیار والاتر و سخت‌گیرانه‌تر از تکلیفی است که در رویکرد حقوق بین الملل موجود نسبت به حفاظت از محیط زیست برای نسل‌های آینده وجود دارد؛ بنابراین در فرهنگ رضوی بین حق و تکلیف تلازم وجود دارد و هر جا حقی هست در مقابل آن تکلیفی نیز وجود دارد و اگر نسل فعلی حق استفاده از منابع طبیعی را دارد در مقابل، مسئول روابط و تعاملی است که با محیط زیست پیرامون خود و تکلیف به رعایت حقوق نسل‌های آینده نیز دارد؛ زیرا هر شخص نسبت به محیطی زیستی سالم ذی حق، اما مکلف به حفظ محیط زیست سالم برای نسل‌های آینده است. انسان‌ها باید روابط خود را با محیط زیست به گونه‌ای سامان دهند که با دوام باشد و به نابودی محیط زیست منجر نشود؛ زیرا دوام یکی از مشخصه‌های توسعه پایدار است که در فرهنگ رضوی نیز مورد تاکید قرار گرفته است. بر همین اساس توصیه شده است «مانند آن کس عمل کن که گمان می‌برد که هرگز نمی‌میرد و مانند آن کس بترس که می‌ترسد فردا بمیرد» (کوفی: ۱۶۳) و نیز فرموده‌اند: «اگر قیامت بر پا شود و در دست یکی از شما نهالی باشد، اگر بتواند چنان کند که کمی پیش از قیامت آن را بکارد، باید بکارد» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۳: ۴۶۰).

در سنت رضوی در راستای تکلیف انسان و مسئولیت او نسبت به منابع و محیط زیست، برخی اقدامات برای صیانت و دوام منابع طبیعی و محیط زیست و در راستای توسعه پایدار، توصیه شده است که با توجه به مجال مقاله به مهم‌ترین آن‌ها به اختصار پرداخته می‌شود.

۲-۳-۱-۱. توصیه به درختکاری و کشاورزی

عناصر طبیعت به همه انسان‌ها تعلق دارند و سعادت و سلامت انسان در گرو سلامت آن‌هاست. نقش درخت‌ها به عنوان ریه‌های تنفسی شهرها در ایجاد طراوت و لطافت هوا و افزایش عمر انسان انکارناپذیر است؛ از همین رو در فرهنگ رضوی از کاشت درخت و خوردن انسان یا حیوان از میوه آن به صدقه جاریه تعبیر کرده (همان: ۲۶) و درخت را برای خانواده درختکار و برای بازماندگان پس از آنان اگر شکرگزار خداوند باشند، موجب برکت دانسته‌اند (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۱۲: ۳۳۹)؛ در لسان روایات از صدمه زدن به درختان که حق همگانی محسوب می‌شود نهی موكد

شده است (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۵: ۲۹) و از این عمل در کنار گناهان کبیره‌ای چون قتل زنان، پیران و کودکان یاد شده و از آتش زدن درخت و قطع آن (مگر هنگام ضرورت) و سوزاندن مزرعه‌ها حتی در زمان جنگ نکوهش شده است (همان: ۲۸)؛ روایت مزبور با قیاس اولویت می‌رساند که باید در زمان صلح به گونه‌ای مؤکدتر درختان و مزرعه‌ها حفاظت و از نابودی آن‌ها پرهیز شود؛ زیرا نابودی آن‌ها موجب ظلم به انسان‌ها، حتی نسل‌های آینده است؛ در برخی روایات آمده که در زمان ظهور حضرت مهدی علیه السلام جهان سرسبز و خرم و کشاورزی و درختکاری پررونق می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰: ۱۰۴)؛ موارد یاد شده نشان می‌دهد که کاشت درخت و حفظ محیط زیست در راستای منافع همه انسان‌ها، حتی نسل‌های آینده است؛ زیرا طبیعت تنها به نسل حاضر اختصاص ندارد.

امام رضا علیه السلام به پیروی از پیامبران به ویژه پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام کشاورزی می‌کردند؛ چراکه در اندیشه ایشان، انسان‌ها محور اصلی توسعه و شکوفایی جامعه اسلامی و سرسبزی و رونق کشاورزی هستند (عطاردی، ۱۴۱۳، ق: ۶۷).

بهترین، کوتاه‌ترین و هموارترین راه برای شکوفایی کشاورزی و دامداری و سرسبزی جامعه اسلامی آن است که مردم از روی اعتقاد در این مسیر گام نهند. در پرتو تغییرات گسترده در اندیشه و باورهای مردم است که می‌توان به این هدف دست یافت. سخنان امام رضا علیه السلام درباره اهمیت کشاورزی و درختکاری سبب شد که مردم به بسیاری از فواید و آثار مادی و معنوی آن‌ها به‌طور عمیق پی ببرند. ایشان خطاب به مأمون در مقام تشبیه بدن به زمین کشاورزی نکاتی را در خصوص فواید کشاورزی و آبیاری صحیح گوشزد کرده و فرمودند: «... آبیاری نباید به گونه‌ای باشد که گیاهان در آب غرق شوند و نه به گونه‌ای که سیراب نشوند و تشنه بمانند. اگر مردم بر آبدی زمین‌های کشاورزی همت گمارند و آن‌ها را درست آبیاری کنند، سود آن‌ها فراوان و محصولاتشان عالی خواهد شد؛ ولی اگر از آبادانی آن غفلت بخشند یا آبیاری را به درستی انجام ندهند، کشاورزی تباہ خواهد شد و علف‌های هرز زمین را فرا خواهد گرفت» (عطاردی، ۱۴۱۳، ق: ۳۱۲)؛ در این روایت نه تنها کشاورزی مورد تشویق بوده، بلکه رعایت تعادل و پرهیز از افراط و تفریط در مصرف آب مورد تاکید قرار گرفته است. بی‌تردید تشویق به کشاورزی به دلیل آن است که کشاورزی در آبادانی، پیشرفت و استقلال هر جامعه‌ای و رسیدن آن به توسعه پایدار نقش بسزایی دارد؛ اما به‌رغم مطلوب بودن کشاورزی، تخریب محیط زیست و استفاده غیرعادلانه و غیرمنطقی و غیرکارشناسی از طبیعت، به بهانه کشاورزی، همچون حفر چاه‌های زیاد و استفاده بی‌رویه از منابع آبی، نادرست بوده و ظلم به همه انسان‌ها، اعم از نسل کنونی و نسل‌های آینده را موجب می‌شود.

۲-۳-۱-۲. توصیه به رعایت حقوق حیوانات

محیط زیست را در این معنا نباید صرفاً جنگل‌ها و مراتع طبیعی دانست، بلکه در کنار آن، انواع جانداران نیز جزو محیط زیست هستند؛ در سنت رضوی، تمام جهان هستی واجد درک و شعور و در ارتباط با خداوند هستند (حج، ۱۸). بر این اساس، واجد احترام بوده و بشر در برابر بهره برداری از آن‌ها، مکلف به رعایت احترام ذاتی و حق حیات آن‌هاست و کلام خداوند تأییدی بر این سخن است که می‌فرماید: انسان در قیامت درباره حیوانات بازخواست می‌شود (تکاتر، ۸). در این فرهنگ دادن آب و غذا به حیوانات مستحب بوده و تهیه دارویی که سلامت حیوان به آن بستگی دارد، از مصادیق وجوب نفقه است (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۸۲۳) و می‌توان مالی را برای غذای حیوانات وقف کرد (علامه حلی، ۱۴۱۴ق: ۴۳۰) شکار تفریحی حیوانات حرام بوده و موجب تمام بودن نماز شکارچی می‌شود (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۵: ۵۱۱). از این رو گوستاولوبون نوشته است: «در بلاد اسلامی جمعیت حمایت از حیوانات لازم نیست، این قطعه از دنیا را می‌توان بهشت حیوانات دانست؛ مسلمانان حقوق سگ، گربه و طیور را رعایت می‌کنند، مخصوصاً در مساجد و معابر، طیور با کمال آزادی پرواز می‌کنند و در مناره‌ها لانه دارند، مسلمانان در این باره به گونه‌ای هستند که باید ما اروپاییان خیلی چیزها را از آنان بیاموزیم» (لوبون، ۱۳۸۷: ۴۴۶).

آنچه در سیره ائمه اطهار علیهم‌السلام از جمله امام رضا علیه‌السلام مشهود بوده، عنایت و توجه آن بزرگواران به حقوق حیوانات است. در این فرهنگ حقوق حیوانات از جمله حق حیات و اذیت و آزار نرساندن به حیوانات خانگی، نگهداری و مراقبت از آن‌ها مورد تأکید بوده و آزار رساندن و ظلم به حیوانات نکوهش شده است؛ چنان‌که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از زدن شلاق به صورت چهارپایان و کشتن زنبور عسل، کشتن و پی کردن بدون دلیل حیوانات (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵: ۵۹) و نیز از هجوم به لانه جوجه‌های پرنده‌ها، نهی کرده (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۳: ۳۸۱)؛ اهمیت حیوانات تا جایی است که سیراب کردن جگر تشنه حیوان موجب پناه انسان در قیامت زیر سایه ظل معنوی خداوند می‌شود (همان، ج ۹۳: ۱۷۰)؛ زیرا هر آنچه بیشتر در جهت رعایت حقوق حیوانات تلاش شود به همان میزان، نسل بشری نیز استمرار بیشتری می‌یابد، ایشان به زندگی گونه‌های حیوانات اهمیت داده و در روایتی از رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقل کرده‌اند که آن حضرت از پنج چیز که عبارتند از مرغی که از سر بزرگ و منقار بزرگ برخوردار است، شانه به سر، زنبور عسل، مورچه و وزغ نهی کرده‌اند (ابن بابویه، ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۷۷). این روایت نشانگر توجه امام رضا علیه‌السلام به گونه‌هایی خاص از حیوانات است که با بررسی عملکرد آن‌ها در طبیعت، این برداشت حاصل می‌شود که در صورت نبود آن‌ها به‌ویژه زنبور عسل و مورچه، استمرار محیط زیست با چالش‌های اساسی مواجه می‌شود. همچنین در روایات دیگر، امام رضا علیه‌السلام بر ضرورت حفاظت از خاک و حرام بودن

خوردن آن به جز در ارتباط با خاک قبر امام حسین (علیه السلام) صحبت کرده است (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۶: ۳۷۸).

در فرهنگ رضوی حیوانات دنیای ویژه‌ای دارند. آنان خدا را تسبیح می‌کنند و آدمیان نباید به آن‌ها آزار برسانند. از این رو امام رضا (علیه السلام) به رفتار خوب و محبت به حیوانات توصیه کرده و فرموده‌اند: «با چهارپایان به خوبی رفتار کنید؛ زیرا آن‌ها وحشی هستند و اگر به خاطر عدم محبت از گروهی دور شدند دیگر بر نمی‌گردند (عطاردی، ۱۴۱۳، ق: ۴۶۸) و نیز می‌فرمودند «آن کس که در خانه اش غذایی بخورد و چیزی از آن بریزد (در صورت آلوده نبودن) آن را نیز مصرف کند و آن کس که در بیابان و یا بیرون از منزل غذا بخورد، ریختنی‌های غذا را برای پرندگان و حیوانات رها کند» (همان). ایشان با حیوانات گفت‌وگو و برخی حیوانات از آن حضرت، طلب کمک می‌کردند (مجلسی، ۱۴۰۳، ق، ج ۵۶: ۴۲). ضامن آهو یکی از القاب امام رضا (علیه السلام) است (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۵۳۸) و آن حضرت در ایران و شبه قاره هند، به «امام ضامن» و «ضامن آهو» مشهورند؛ ایشان به برخی حیوانات به دلیل ویژگی‌های خاص، نگاه ویژه‌ای داشتند. از جمله می‌فرمودند: «چکاوک را نکشید و گوشتش را نخورید که آن بسیار تسبیح می‌گوید و در پایان تسبیحش می‌گوید خداوند دشمنان آل محمد (علیهم السلام) را لعنت کند» (بروجردی، ۱۳۹۱، ج ۲۸: ۱۴۳). همچنین می‌فرمودند: خروس سفید، مانند پیامبران پنج خصلت دارد؛ شناختن وقت نماز، غیرت، سخاوت، شجاعت و مجامعت زیاد (ابن بابویه، ۱۳۸۲، ج ۱۰: ۴۳۳). برخی حیوانات را برای نگهداری در منزل انتخاب کرده و می‌فرمودند: منازل خود را از سه حیوان خالی نگذارید: گربه، کبوتر و خروس؛ اگر خواستید یک همدمی برای خروس بیاورید مانعی ندارد (همان: ۷۴۲).

وجود گونه‌های گوناگون حیات وحش، از مظاهر خلقت و آفرینش خداوند لحاظ می‌شود؛ در طی میلیون‌ها سال به دلیل ایجاد ارتباط میان تمامی عناصر زنده و غیرزنده در طبیعت، نظامی متوازن شکل گرفته است که در پناه آن، حیات بشری نیز امکان‌پذیر شده است، شبکه حیات به‌نحوی سازمان‌دهی شده است که زندگی هر حیوان و موجودی در آن به زندگی حیوان و موجودی دیگر گره خورده است. از این رو، هر گونه دخالت نابخردانه در این شبکه، موجب از دست رفتن موازنه زیست محیطی و به مخاطره افتادن زندگی تمامی موجودات به ویژه انسان می‌شود (خالقی، ۱۳۸۹: ۱۵۶).

۱. چنان‌که سلیمان جعفری نقل می‌کند: در خدمت حضرت رضا (علیه السلام) بودم در بستانی از آن حضرت، ناگاه گنجشکی آمد مقابل آن حضرت بر زمین و شروع کرد به صیحه زدن و اضطراب کردن، حضرت فرمود ای فلائی می‌دانی که این عصفور چه می‌گوید: گفتم نه. فرمود: می‌گوید که ماری می‌خواهد جوجه‌های مرا بخورد. این عصا را بردار و داخل بیت شو و بکش مار را. سلیمان گفت عصا را بر دست گرفتم و داخل بیت شدم دیدم ماری بر جولان است. پس کشتم مار را.

اقدامات مختلفی موجب می‌شوند که حقوق نسل‌های آینده در ارتباط با محیط زیست تحت الشعاع قرار بگیرد. از جمله به‌رغم مباح بودن استفاده از حیوانات حلال گوشت برای خوردن و منافی، چون باری و... استفاده بی‌رویه از آن‌ها، به‌ویژه گونه‌های نادر، موجب محدودیت نسل آینده و در نهایت نابرابری نسل‌ها و ستم به آن‌هاست. همچنین صید بی‌رویه و غیرمسئولانه ذخایر دریایی، ضمن اینکه نسل بسیاری از گونه‌های آبی و جانوری را از بین می‌برد، دسترسی نسل‌های آینده به آن‌ها را محدود می‌سازد (خالقی، ۱۳۹۰: ۳۱)؛ از این رو در سنت رضوی، خوردن پیوسته گوشت موجب سنگدلی دانسته شده (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱ق، ج ۶۲: ۲۹۴) و امام علی (علیه السلام) نیز می‌فرماید: «شکم‌هایتان را گورستان جانوران نکنید» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ۱ق، ج ۲۶: ۱).

۲-۳-۱-۳. نهی از آلودگی آب و هوا

بر اساس آموزه‌های رضوی، آب مادر نعمت‌هاست و پیدایش و رشد گیاهان و درختان و حیات بشر در پرتو آن است (انبیاء، ۳۰؛ بقره، ۱۶۴). همه مردم در آب شریکند (نوری، ۱۴۰۸: ۱ق، ج ۱۷: ۱۱۴)؛ پیامبر ﷺ آن را مایه حیات دانسته و از آلوده کردن آب دشمنان نیز نهی فرموده (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۳: ۶۵) و ادرار کردن به آب را کد می‌دانستند، زیرا به تصریح علی (علیه السلام) در آب هم زیست‌کنندگانی وجود دارند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱ق، ج ۸۰: ۱۸۸).

آلوده کردن آب، سلامت انسان‌ها، حیوانات و گیاهان را به خطر می‌اندازد، لذا «انسان به موجب احکام شرعی موظف است از آلوده کردن آب و خاک پرهیز نماید.» (نجفی، ۱۳۶۷، ج ۲: ۶۹).

در سیره امام رضا (علیه السلام) اهتمام ایشان به تکریم و نکوداشت منابع آبی^۱ و آگاهی بخشی نسبت به منابع آبی مفید و خواص آب سالم مورد تاکید بوده است. ایشان آب زلال را موجب اصلاح شکم دانسته (سیوطی، ج ۱: ۳۴۴) و در توصیف سالم‌ترین و بهترین آب می‌فرمایند: «آبی است که از محل خود بجوشد و مجرای آن شکاف تپه‌ها و کوه‌های خاکی باشد» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱ق، ج ۵۶: ۳۲۴)، همچنین سخن پیامبر ﷺ که «سه چیز چشم را قوت می‌دهد: دیدن سبزه، آب جاری و روی خوب.» (ابن شعبه، ۱۳۸۴: ۴۰۹) به‌نوعی به نقش طبیعت، از جمله آب در آرامش انسان

۱. شیخ صدوق می‌نویسد: هنگامی که حضرت رضا (علیه السلام) وارد نیشابور شد در محله‌ای فرود آمد که آن را «فرد» می‌گفتند و در آنجا حمامی بنا شد و در آنجا چشمه‌ای بود که آب آن چشمه کم شده بود. کسی بر روی آن چشمه بایستاد و آب آن چشمه را بیرون کرد تا آب وفور یافت و بسیار شد و در خارج آن چشمه حوضی بود که آب، از آن چشمه فرود می‌آمد و در آن حوض می‌ریخت. حضرت رضا (علیه السلام) در میان حوض رفت و غسل کرد و سپس بر کنار حوض نماز گزارد و مردم علی‌الاصول در آن حوض می‌آمدند و غسل می‌کردند و آن آب به جهت تیمن و تبرک می‌خوردند و بر کنار آن حوض نماز می‌گزارند و حاجت‌های خود را از خدا می‌خواستند و برآورده می‌شد و آن چشمه به چشمه کهلان معروف است و از آن زمان تا به حال مردم روی به آن چشمه می‌آورند و به آب آن چشمه استشفاء می‌کنند (قمی، ۱۳۷۷: ۳۲۴).

اشاره دارد. بدیهی است که آب آلوده موجب ناراحتی انسان و از بین رفتن آرامش وی می‌شود. از سویی همه انسان‌ها، اعم از نسل حاضر و نسل‌های آینده به موارد یاد شده برای زندگی، بقا و آرامش نیاز دارند و صدمه زدن به آن‌ها ظلم در حق همه مردم بوده و مصداق فساد در روی زمین است، چراکه «... آب ملک شخص خاصی نیست و از آن همه مردم می‌باشد، از این رو آلوده کردن آن در واقع تجاوز به اموال عمومی و زیان‌رسانی به دیگران و مصداق ظلم می‌باشد... بی‌شک، آلوده کردن آب‌ها و در نتیجه کشتن انواع موجودات زنده و نیز نابود کردن بستر زیست بسیاری از آب‌زیان و محروم کردن آدمیان از این نعمت‌ها، از مصادیق روشن پدیدآوردن فساد در خشکی و دریا است» (حیدری نراقی، ۱۳۸۸: ۸۹). همچنین آلودگی هوا نیز موجب به هم خوردن آرامش روحی، روانی، جسمی و در نتیجه گوارا نبودن زندگی برای مردم می‌شود؛ زیرا هوای پاک شرط گوارایی زندگی است (ابن شعبه، ۱۳۸۴: ۲۳۵).

در سنت رضوی، زندگی در دود یکی از مشخصات جهنم است. چنان‌که قرآن کریم می‌فرماید: «و اصحاب شقاوت در عذاب باد سموم و آب گرم باشند و در سایه‌ای از دود زندگی می‌کنند» (واقعیه، ۴۳-۴۱).

آلودگی هوا محصول بهره‌وری نادرست و بیش از حد، از نعمت خداست و می‌تواند آثار زیانبار درازمدت و کوتاه مدتی بر سلامت انسان‌ها بگذارد. شاید بیماری‌های حاصل از این دود و آلودگی (ناراحتی‌های شدید چشمی، آسم و...) را بتوان غذایی دنیوی برای زیاده‌روی در بهره‌وری از نعمت دانست؛ قطعاً عاملان آن، به دلیل حق الناس ضامن هستند؛ زیرا متأسفانه زیان آن متوجه عموم مردم می‌شود؛ از سویی، آلوده کردن هوا، از جمله مصادیق هلاکت خود است که خداوند درباره آن فرموده: «با دستان خود خویشتن را به هلاکت نیفکنید» (بقره، ۱۹۵)؛ با توجه به آنکه یکی از معانی «لا تقتلوا أنفسکم» کشتن دیگران است (ابن عربی، ج ۶: ۹۷)، بدیهی است که آلودگی هوا بر اثر آلاینده‌ها و استفاده بی‌رویه از طبیعت، حیات نسل‌های آینده را نیز به خطر می‌اندازد که به موجب آیه یاد شده، نادرست و غیر مجاز است.

در اندیشه امام رضا (علیه السلام) طبیعت پاک و مواهب طبیعی زمین از بزرگ‌ترین نعمت‌های الهی تلقی شده که انسان‌ها می‌بایست همواره شکر این نعمت بزرگ الهی را به جای آورده و در حفاظت آن کوشا باشند. طبیعت جسم بر چهار گونه است که یکی از آن‌ها هواست که جان با آن و با نسیمش زنده می‌شود (ربانی و موسوی، ۱۳۸۶: ۲۲۵).

از آنچه گذشت برمی‌آید که هدف اسلام از تمامی این توصیه‌ها رسیدن به سلامت عمومی بشر اعم از نسل کنونی و نسل‌های آینده به وسیله توسعه پایدار است.

۲-۳-۲. همبستگی اجتماعی و ایجاد فرصت برابر (مسئولیت اجتماعی)

بی‌تردید رشد و تعالی هر نظامی در پرتو همبستگی اجتماعی و مشارکت عمومی مردم جامعه میسر می‌شود؛ بر همین اساس، همبستگی اجتماعی از مهم‌ترین ابعاد عدالت بین نسلی در فرهنگ رضوی است، با عنایت به آنکه در رویکرد جامعه-شناسان هماهنگی میان اعتقادات و باورها مهم‌ترین عامل ایجاد همبستگی اجتماعی و مشارکت عمومی است؛ تاسی از این فرهنگ می‌تواند نقش موثری داشته باشد.

در سنت رضوی همبستگی اجتماعی در راستای برابری فرصت‌ها برای افراد جامعه است. این فرصت‌ها شامل کیفیت زندگی، رفاه عمومی و توسعه پایدار آن برای همه انسان‌هاست؛ توسعه‌ای که نیازهای همه افراد را در همه دوره‌ها برآورده سازد، فقر را ریشه‌کن کند و کیفیت زندگی افراد را بهبود بخشد و یک زندگی امن با حقوق و آزادی‌های کامل را ارائه دهد؛ چنین توسعه‌ای که دارای انسجام طولانی‌مدت و اجتماعی است، در پرتو مسئولیت‌پذیری افراد در مقابل نعمت‌های پروردگار و عدم ویژه‌سازی آن امکان‌پذیر است.

بر این اساس در لسان روایات مردم از ویژه‌سازی در چیزهایی که همه مردم در آن‌ها برابرند نهی شده‌اند (نهج البلاغه، ۱۳۸۳: ۳۱)؛ زیرا توسعه نیافتگی و استفاده نکردن یا استفاده بهینه نکردن از امکانات بالقوه معلول فقر است (همان: ۳۳۴) و از منظر امام رضا (علیه السلام) بینوایی و فقر، کلید بدبختی و بیچارگی است (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۵: ۲۶۰)، چنان‌که امروزه فقر و بحران زیست‌محیطی ارتباط نزدیکی داشته و بهره‌برداری‌های ناپایدار روستاییان فقیر از منابع محیطی به شکل‌های مختلف، مانند: تغییر کاربری اراضی، چرای دام، استفاده از چوب و هیزم، آلودگی منابع آب و ... مثبت رابطه معنی‌دار و تعاملی بین فقر روستایی و بحران‌های زیست‌محیطی است (توسلی و همکاران، ۱۳۸۶: ۶۸).

از دیدگاه امام رضا (علیه السلام)، تصرفات شخص در اموال خویش نیز می‌بایست به حد «قوام» باشد (قمی، ۱۳۹۶، ج ۲: ۶۲۲) و مقصود از قوام، استواری و اقتصادی که موجب سامان یافتن زندگی همه افراد می‌شود که در آن نه کسی محروم ماند و نه کسی بی-حساب برخوردار شود. روشن است که هر چیز آن‌گاه می‌تواند عامل «قوام» باشد و زمینه استواری چیز دیگری را فراهم آورد که در موضع مناسب خود قرار گیرد و موضع مناسب، همان حد میانه و دور بودن از اسراف و خست است (حکیمی، ۱۳۹۲: ۸۳، ۸۸ و ۹۱).

۲-۳-۱. نعمت و مسئولیت اجتماعی

طبیعت، نعمت و ودیعه الهی بوده که در اختیار انسان‌ها قرار دارد، شکر این نعمت با رعایت حقوق همه موجودات تحقق می‌یابد؛ همه افراد می‌بایست در حفاظت از این ودیعه الهی مشارکت داشته باشند و احساس مسئولیت کنند؛ حقوق مردم آن قدر گسترده است که گاهی انسان با بی‌توجهی و انجام بعضی کارها، حقوق عده زیادی از مردم را از بین می‌برد و در قیامت ناگهان با جمعیت زیادی از طلبکاران روبه‌رو می‌شود. کسانی که به محیط زیست آسیب می‌زنند یا آن را آلوده می‌کنند از این دسته‌اند؛ به موجب آیه «وَالْأَرْضَ وَصَعَهَا لِلْأَنَامِ...» (الرحمن، ۱۰) زمین، نعمت بزرگ الهی برای مردمان است و اگر گروهی خاص از این نعمت بی‌همتای الهی بهره‌مند شوند و دیگران از آن محروم باشند، عدالت که از اهداف مهم بعثت انبیاست (نحل، ۹۰)، به‌درستی اجرا نشده است؛ زیرا همه موجودات از رحمت الهی بهره‌مندند (اعراف، ۱۵۶).

طبیعت نمود جلوه‌های رحمت الهی است؛ از همین رو در فرهنگ رضوی که برگرفته از قرآن و سخنان اهل بیت (علیهم‌السلام) است، همواره به حفظ طبیعت و تکلیف انسان درباره حق طبیعت تأکید کرده است؛ زیرا «... حق و تکلیف دوروی سکه‌اند. اگر استفاده و بهره‌برداری از محیط زیست برای انسان به رسمیت شناخته شده؛ این حق تکلیفی را نیز ایجاد می‌کند و آن این است که انسان وظیفه دارد در استفاده از حقوق خود رعایت حقوق دیگران را نیز بنماید. بر همین اساس، استفاده از اکوسیستم‌های طبیعی باید به گونه‌ای باشد که به حقوق دیگران در استفاده از آن خدشه‌ای وارد نشود» (فیروزی، ۱۳۸۴: ۴۸).

۲-۳-۲. برقراری عدالت اجتماعی

«عدالت در نظام هستی به معنای رعایت تساوی در زمینه استحقاق‌هایی است که افراد از آن برخوردار بوده و نفی هرگونه تبعیض است... از منظر علی (علیه‌السلام) آن اصلی که می‌تواند تعادل اجتماعی را حفظ نماید و همه را راضی نگه دارد، به پیکره اجتماع، سلامت و به روح آن آرامش بدهد، عدالت اجتماعی است...» (مطهری، ۱۳۸۴: ۱۱۳)؛ چراکه مطابق سخن خداوند که می‌فرماید: «اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى» (مائده، ۸)؛ مؤمنان باید بین دوستان و دشمنان خود به عدالت عمل کنند (طبرسی، ۱۴۰۳: ج ۲، ۲۶۲). بدیهی است که عدالت مزبور به نسل کنونی محدود نشده و نسل‌های آینده را نیز در بر می‌گیرد، از این رو در استفاده از منابع طبیعی نباید به نسل‌های آینده ظلم شود.

برقراری عدالت اجتماعی شرط لازم برای توسعه پایدار است که منظور از آن تخصیص

«منصفانه» منابع در یک جامعه است (858 edge Encyclopedia of International Political: Economy: Entries GO)؛ مطابق فرهنگ رضوی تصرف انسان در اموال شخصی باید در حد میانه و متعادل و به دور از اسراف باشد؛ بنابراین به طریق اولی بهره‌مندی از منابع عمومی و امکانات خدادادی نیز می‌بایست در حد تعادل و بدون انحصار گرایشی باشد؛ زیرا کسانی که منابع را به خود اختصاص دهند، انحصار گرایند و «هر کس انحصار طلبی کند، هلاک خواهد شد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۳، ق ۱۷۲).

در بینش رضوی، توزیع ثروت و استفاده از منابع طبیعی بر اساس عدالت است. از منظر امام رضا (علیه السلام) هیچ چیز مانند اجرای عدالت، کشورها و شهرها را آباد نمی‌سازد (تیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۶۸۸) و با عدالت برکت‌ها فزونی می‌یابد (همان، ج ۲: ۳۹۷).

۲-۳-۲. توصیه به امر به معروف و نهی از منکر

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های مشارکت و همبستگی مردم در فرهنگ رضوی امر به معروف و نهی از منکر است؛ از منظر اسلام سرنوشت بشر به یکدیگر پیوند خورده و زندگی اجتماعی گرچه ثمرات فراوانی دارد، می‌تواند با آسیب نیز همراه باشد؛ در متون اسلامی نه تنها انسان به نیکی دعوت شده، بلکه بی‌اعتنایی به کارهای بد دیگران نکوهش شده است؛ از همین رو امر به معروف و نهی از منکر از واجبات الهی، فروع دین و از آموزه‌های فقه اجتماعی اسلام، بلکه مهم‌ترین مشخصه آن است. انجام این دو فریضه ضامن گسترش ایمان و اجرای همه قوانین فردی و اجتماعی است (مکارم شیرازی، ۱۳۶۵، ج ۳: ۴۸) ترک آن نیز از بدترین اعمال محسوب شده است (طبرسی، ۱۴۰۳، ق: ۴)؛ زیرا جامعه همانند مسافران یک کشتی هستند که سلامت آن‌ها در گرو سلامت کشتی است و هیچ کس نمی‌تواند درباره سلامت و ایمنی آن بی‌تفاوت باشد. در سنت رضوی «امر به معروف» موجب آبادانی زمین می‌شود (همان: ۱۱۹) که مفهوم مخالف آن این است که بی‌تفاوتی نسبت به «منکر» موجب ویرانی زمین خواهد شد. در واقع، معروف و منکر دایره وسیعی دارند، «معروف چیزی است که حسن و نیکی آن از نظر شرع و عقل شناخته و معلوم است و منکر چیزی است که عقل و شرع آن را بد شمارد» (همان: ۸۰۷)؛ بنابراین عقل که به تعبیر امام رضا (علیه السلام) بهترین دوست هر انسانی است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵: ۳۳۵)، یکی از ابزارهای رسیدن به مصادیق معروف و منکر است و قطعاً عقل، حفاظت و صیانت از منابع طبیعی و محیط زیست را «معروف» دانسته و به آن امر کرده و تخریب و آسیب زدن به این حق همگانی را «منکر» می‌داند و از آن نهی می‌کند. از این رو باید رعایت مسائل زیست محیطی از اهم واجبات و مصادیق امر به معروف و نهی از منکر به‌شمار آید و دیگران به حفاظت از محیط

زیست (امر به معروف) و جلوگیری از هرگونه آسیب به محیط زیست (نهی از منکر) تشویق شوند. در صورت ترک امر به حفاظت از محیط زیست و نهی از تخریب محیط زیست، این مشکل جهانی گسترش یافته و حتی دامن نسل‌های آینده را نیز خواهد گرفت. پیامبر ﷺ فرموده‌اند: «اگر کسی از شما منکری دید، باید آن را با دست خویش دگرگون سازد. اگر نتوانست، پس به زبان خویش، پس اگر باز هم نتوانست با دل خویش و آن کمترین درجه ایمان است (همان، ج ۹۷: ۸۵)؛ چنان‌که وقتی یکی از خدمتکاران امام رضا (علیه السلام) میوه‌ای را نیم‌خورده دور افکند، آن حضرت متوجه شد و او را از چنین کاری نهی کردند و باناراحتی فرمودند: «سبحان الله! اگر شما بدان نیاز ندارید، مردمی هستند که به خوردن آن نیازمندند» (همان، ج ۴۹: ۱۰۲).

۲-۳-۳. کارایی اقتصادی و پایداری مصرف

فعالیت‌های اقتصادی و افزایش آن می‌تواند در مراحل مختلف ۱ به محیط زیست آسیب برساند؛ چراکه از سویی رشد و توسعه اقتصادی بیشتر، نیازمند استفاده بیشتر از انرژی و مواد اولیه است که خود موجب سطح بالاتری از تخریب محیطی و افت کیفیت محیط زیست می‌شود و از سوی دیگر، بدون حمایت سیستم‌های اکولوژیک، بشر قادر به فعالیت نیست (پرم و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۳). بر این اساس، اقتصاد و محیط زیست، از طریق جریانات مذکور با یکدیگر مرتبط هستند. همچنین محیط زیست سالم علاوه بر تاثیر بر سلامت جسم و جان انسان، به لحاظ اقتصادی نیز موثر است؛ چراکه بیماری و آلودگی همراه با هزینه‌های درمان است و این خود یک اثر اقتصادی است؛ چنان‌که امام رضا (علیه السلام) می‌فرمایند: «عَسَلُ الْإِنْسَاءِ وَ كَسْحُ الْفُنَاءِ مَجْلَبَةٌ لِلرِّزْقِ» (قمی مشهدی، ۱۴۲۳ق، ج ۱۲: ۴۱۸).

هر نظام موفق و رو به توسعه‌ای در راستای بهینه‌سازی منابع برای خدمت بهتر به افراد جامعه برای رسیدن به توسعه نیاز به کارایی اقتصادی مناسب دارد. کارایی اقتصادی بیانگر توانایی یک نظام برای تولید و توزیع محصول با کمترین هزینه ممکن به افراد است؛ استفاده از این توانایی می‌بایست با برنامه‌ریزی صورت گیرد تا در عین استفاده بهینه هر نسل و عدم تباه‌سازی اموال و تخریب محیط زیست این کارایی و فرصت برای نسل آتی نیز باقی بماند. در واقع، پایداری مصرف رعایت شود و مصرف نسل‌های آینده فدای نسل فعلی نشود؛ لذا یکی از برنامه‌های اساسی فرهنگ رضوی در عدالت بین نسلی، بحث اقتصادی و محدودیت در مصرف «تقدیر در معیشت» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷: ۶۵) یا «حسن تدبیر» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۳: ۳۵۳) به معنای برنامه‌ریزی صحیح در امر معیشت، اندازه داشتن در هزینه و حساب کردن امور زندگی و برقراری هماهنگی میان نیازها و چگونگی برآورد آن‌هاست.

۲-۳-۳-۱. تقدیر در معیشت

در جامعه اسلامی افراد باید تربیت اقتصادی داشته و با اندیشه و تدبیر برنامه‌ریزی مناسبی را در چهارچوب محاسبه و مدیریت در زندگی فردی و اجتماعی خود اجرا کنند. از این اصل در فرهنگ رضوی با عنوان «تقدیر در معیشت» یا «حسن برنامه‌ریزی در زندگی» یاد شده است؛ به تعبیر امام رضا (علیه السلام) «هیچ بنده‌ای حقیقت ایمانش را کامل نمی‌کند مگر اینکه در اوسه خصلت باشد: دین‌شناسی، تدبیر نیکو در زندگی و شکیبایی در مصیبت‌ها و بلاها» (ابن شعبه، ۱۳۸۴: ۳۲۴).

بدون برنامه‌ریزی و مدیریت آگاه و ماهر، تمام امکانات در امور غیر لازم و بی‌جا مصرف شده و توسعه پایدار و فراگیر که تضمین کننده عدالت بین نسلی است، تحقق نخواهد یافت؛ بنابراین استفاده از منابع طبیعی و نعمت‌های خدادادی نیز می‌بایست با برنامه‌ریزی درست و حساب شده انجام گیرد تا موجب اسراف و تضييع آن‌ها نشود.

۲-۳-۳-۲. نهی از اسراف و تبذیر

«حسن تدبیر» همان «قناعت» است که به رعایت حدود لازم و پیروی از حد میانه و دوری از اسراف می‌انجامد. این اصل در سنت رضوی به معنای داشتن زندگی فقیرانه نیست، بلکه به معنای رضایت بر داشته‌ها و دوری از اسراف و بخل است و همه مراحل تکلیفی را در همه ابعاد زندگی، از جمله دوری از اسراف و تبذیر در استفاده از منابع طبیعی را دربر می‌گیرد؛ چراکه برای دستیابی به تعادل اقتصادی و پایداری مصرف ضروری است تا عدالت در مصرف رعایت شود و همه مردم از آن بهره‌مند شوند.

بدیهی است که اسراف کاری و مصرف بیش از اندازه نکوهیده است و خداوند اسراف کنندگان را دوست ندارد (اعراف، ۳۱). از این رو در روایتی که فضل بن شاذان از امام رضا (علیه السلام) نقل می‌کند، حضرت ضمن نامه‌ای به مأمون ضمن بیان مسائل مهمی از شریعت، به شمارش گناهان بزرگ می‌پردازد و از آن‌ها اسراف و تبذیر را نام می‌برد و هنگامی که یکی از خدمتکاران ایشان میوه‌ای را نیم‌خورده را دور افکند، ناراحت شدند و به وی تذکر دادند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۲: ۹۳).

۲-۳-۳-۳. منع تباه‌سازی اموال

بی‌اطلاعی و نبود تخصص و مهارت در مدیریت‌های مالی، کوتاهی و سهل‌انگاری در به‌کارگیری اموال و مانند آن‌ها موجب بروز پدیده مذموم تباه‌سازی اموال و فقر در جامعه می‌شود؛ زیرا فقر زائیده مدیریت ناکارآمد و متعادل نبودن درآمد و مصرف است؛ بی‌برنامگی و سهل‌انگاری حتی

سیر و حرکت معنوی انسان را نیز دستخوش تزلزل می‌کند؛ از این رو، امام رضا علیه السلام هدر دادن و تباه ساختن اموال را مصداقی از فساد می‌دانند و می‌فرمایند: «تکه تکه کردن درهم و دینار (یا هر پولی دیگر) و دور افکندن هسته خرما که ممکن است بذر نخلی در آینده شود، از جمله کارهای فاسد و نادرست است» (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۶۷). آن حضرت در کلامی ارزشمند دوستان و پیروان خویش را از تباه‌سازی اموال باز می‌دارند و می‌فرمایند: خداوند، تباه‌سازی اموال را دشمن می‌دارد (ابن شعبه، ۱۳۸۴: ۸۰۴).

بی‌تدبیری در استفاده از منابع طبیعی و حفظ محیط زیست نیز جز هدر دادن امکانات و سرمایه‌های بشر و تباهی بهره‌ای نخواهد داشت؛ چنان‌که در آموزه‌های رضوی برنامه‌ریزی و تدبیر درست را موجب افزایش دارایی و در مقابل بی‌برنامگی و بی‌تدبیری را سبب نابودی هر جامعه و سازمانی دانسته‌اند (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۳: ۳۷۸).

۳. نتیجه‌گیری

مالکیت انسان بر منابع محیط زیست مسئله پیچیده‌ای است و نیاز به توازن بین حقوق انسان‌ها و حفظ محیط زیست دارد. برای رسیدن به این توازن، لازم است که سیاست‌ها و قوانین مناسبی در جهت حفاظت از منابع محیط زیست و توسعه پایدار اتخاذ شود؛ آگاهی عمومی و آموزش‌های مرتبط با حفاظت از محیط زیست، به‌خصوص توجه به آموزش‌های دینی و در ارتباط با باور مردم می‌تواند نقش موثری در برقراری عدالت بین نسلی و کنترل بحران زیست محیطی داشته باشد.

مداقه در فرهنگ رضوی، بیانگر آن است که در فرهنگ مذکور عدالت مفهومی گسترده دارد و علاوه بر حوزه تکوین، حوزه‌های تشریح و جزا را نیز دربر می‌گیرد؛ آنچه در سنت رضوی در ارتباط با حفاظت از محیط زیست برای نسل‌های آینده اطلاق می‌شود و نوعی عدالت بین نسلی را مدنظر قرار دارد، مسئولیت و تکلیف الهی نسل حاضر است و نه صرفاً مسئولیت و تکلیف موضوعه که در جهت حفاظت از محیط زیست باشد؛ در اندیشه امام رضا علیه السلام زمین متعلق به همه موجودات است و گروهی مجاز نیستند هر طور که بخواهند در آن تصرف کنند و با فساد و تخریب طبیعت به اهداف خود برسند؛ چراکه زمین ملک آنان نیست و به فرض که ملک آنان باشد، اسلام تصرف در اموال را محدود ساخته است و تنها در چهار چوب احکام شرعی می‌توان در آن تصرف کرد. بر این اساس در سنت رضوی استفاده از نعمت، به‌نحوی مجاز است که در آن اعتدال، قناعت، رفاه عموم مردم و پایداری مصرف برای عموم نسل‌ها فراهم شود.

در فرهنگ رضوی برقراری عدالت، منع اسراف و تباه‌سازی اموال و ... نقش بسزایی در برقراری عدالت بین نسلی داشته و تأکید امام رضا علیه السلام بر «حسن تدبیر» و «تقدیر در معیشت» نشانگر لزوم برنامه‌ریزی در مصرف و حفظ حقوق همه انسان‌ها در استفاده از منابع طبیعی و نكوهش اسراف و توصیه ایشان به امر به معروف و نهی از منکر با توجه به دامنه گسترده آن، به نوعی بیانگر اهتمام آن حضرت به عدالت حتی در مورد نسل‌های آینده است؛ بی تردید تاسی از سیره امام رضا علیه السلام و پدران پاکشان، از جمله پاسداشت و احترام به طبیعت در جهت ساختن جامعه‌ای سالم و پویا می‌تواند موثر باشد؛ پس می‌بایست فرهنگ رضوی در عرصه زندگی ما امتداد یابد و اصلاح‌کننده وضعیت زندگی باشد.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

- نهج البلاغه. (۱۳۸۳). ترجمه محمد دشتی. قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین.
- ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین. (۱۴۰۵ ق). *عوالی اللئالی العزیز*. قم: دار سید الشهداء.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید. (۱۴۰۴ ق). *شرح نهج البلاغه*. قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۲). *الخصال*. ترجمه یعقوب جعفری. قم: نسیم کوثر.
- _____ (۱۳۸۷). *عیون اخبار الرضا*. ترجمه آقا نجفی اصفهانی. قم: موسسه انتشاراتی پیام علمدار.
- _____ (۱۳۸۵). *من لایحضره الفقیه*. تهران: دارالکتب.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۳۸۴). *تحف العقول*. تهران: مکتبه الاسلامیه.
- ابن عربی، محمد بن عبد الله. (بی تا). *احکام القرآن*. بیروت: دارالجیل.
- بروجردی، سیدحسین. (۱۳۹۱). *منابع فقه شیعه* (ترجمه جامع احادیث الشیعه). ترجمه: احمد اسماعیل تبار، احمد رضا حسینی، محمدحسین مهوری. تهران: فرهنگ سبز.
- بهرام سلطانی، کامبیز. (۱۳۷۱). *مجموعه مباحث و روش‌های شهرسازی - محیط زیست*. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- پرمن، راجر، یوسا و جیمز مک گیل ری. (۱۳۸۷). *اقتصاد محیط زیست و منابع طبیعی*. ترجمه حمیدرضا ارباب. چاپ دوم. تهران: انتشارات نشر نی.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۳۶۶). *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- توحیدی نیا، ابوالقاسم. (۱۳۹۱). «ارزیابی توسعه پایدار از منظر اسلام». *راهبرد توسعه*. شماره ۳۱. صص: ۶۳-۳۹.
- حرعاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). *وسائل الشیعه*. بیروت: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
- حسینی دشتی، مصطفی. (۱۳۸۵). *معارف و معاریف*. تهران: موسسه فرهنگی آرایه.
- حکیمی، محمد. (۱۳۹۲). *معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی*. چاپ پنجم. قم: موسسه نشر بوستان.
- حیدری نراقی، علی محمد. (۱۳۸۸). *اسراف از دیدگاه دین و دانش*. چاپ دوم. قم: انتشارات مهدی نراقی.
- خالقی، ابوالفتح. (۱۳۹۰). «سیاست جنایی تقنینی ایران در قبال صید غیرمسئولانه آبیان با مطالعه تدابیر فراملی». *پژوهش حقوق عمومی*. سال سیزدهم. شماره ۲۲. صص: ۴۸-۳۳.
- _____ (۱۳۸۹). «تحلیل تدابیر کیفری ملی در حفاظت از گونه‌های جانوری با تاملی بر اسناد فراملی». *حقوق دانشگاه تهران*. دوره ۴۰. شماره ۴. صص: ۱۵۵-۱۷۲.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: بی نا.
- ربانی، هادی؛ موسوی، سید محسن. (۱۳۸۶). *آینه یادها*. چاپ ششم. قم: موسسه فرهنگی دارالحدیث.
- سروری مجد، علی. (۱۳۹۳). «عنصر محبت در فرهنگ رضوی». *فرهنگ رضوی*. شماره ۵. صص: ۶۶-۸۶.

- سیوطی، جلال الدین. (بی تا). **الجامع الصغیر**. بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر و التوزیع. شهید اول، محمد بن مکی عاملی. (۱۷۱۴ ق). **الدروس الشرعیة**، چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طب الرضا**. (۱۳۸۱). منسوب به امام رضا (علیه السلام). ترجمه نصرالدین امیر صادقی. چاپ ششم. تهران: نشر معراجی.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ ق). **الاحتجاج**. مشهد: نشر مرتضوی.
- طریحی، فخر الدین. (۱۳۷۵). **مجمع البحرين**. چاپ سوم. تهران: نشر مرتضوی.
- عطاردی، عزیز الله. (۱۴۱۳ ق). **مسند الامام الرضا ابی الحسن علی بن موسی (علیه السلام)**. چاپ دوم. بیروت: دارالصفوه.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۴ ق). **تذکرة الفقهاء**. قم: مکتبة الرضویة.
- فراهانی فرد، سعید. (۱۳۸۴). «درآمدی بر توسعه پایدار در عصر ظهور». **اقتصاد**. شماره ۲۰. صص: ۱۱۱-۱۳۶.
- فراهیدی، خلیل ابن احمد. (۱۴۱۰ ق). **کتاب العین**. تحقیق و تصحیح دکتر مهدی مخزومی. قم: نشر هجرت.
- فیروزی، مهدی. (۱۳۸۴). **حق بر محیط زیست**. تهران: سازمان انتشارات دانشگاهی.
- _____ (۱۳۹۹). «بررسی فقهی عدالت به عنوان مبنای حقوق نسل های آینده». **فقه**. سال بیست و هفتم. شماره ۴. صص: ۶۱-۸۸.
- فیومی، احمد بن محمد بن علی. (۱۳۸۳). **المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر**. چاپ سوم. تهران: هجرت.
- قرشی، سیدعلی اکبر. (۱۳۷۱). **قاموس قرآن**. چاپ ششم. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۷۷). **منتهی الامال**. چاپ نهم. تهران: مطبوعات حسینی، چاپخانه احمدی.
- _____ (۱۳۹۶). **سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار**. چاپ چهارم. مشهد: بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی.
- قمی مشهدی، محمدرضا. (۱۴۲۳ ق). **تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب**. قم: دارالغدیر.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۸). **اصول کافی**. تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- کوفی، محمد بن محمد. (بی تا). **الجعفریات - الاشعنیات**. تهران: مکتبة نینوی الحدیثة.
- کیس، آکساندر چارلز، لانگ، وینفرید؛ سند، پیتر. (۱۳۹۲). **حقوق محیط زیست**. ترجمه محمد حسن حبیبی. چاپ چهارم. تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- لوبون، گوستاو. (۱۳۸۷). **تمدن اسلام و عرب**. ترجمه محمدتقی فخرداعی گیلانی. تهران: دنیای کتاب.
- متقی هندی، علاء الدین. (۱۴۰۹ ق). **کنز العمال**. قم: انتشارات رسالت.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ ق). **بحار الانوار**. بیروت: مؤسسه الوفا.
- محبی، محسن؛ فیض الهی، فرانک. (۱۴۰۰). «واکاوی مفهوم عدالت بین نسلی در حقوق بین الملل محیط زیست». **مجله حقوقی بین المللی**. شماره ۶۵. صص: ۷-۳۰.
- محقق داماد، مصطفی. (۱۳۹۳). **الهیات محیط زیست**. تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴). **سیری در نهج البلاغه**. قم: دارالتبلیغ الاسلامی.
- معین، محمد. (۱۳۶۴). **فرهنگ فارسی**. چاپ چهارم. تهران: انتشار امیرکبیر.

- مفید، محمد بن محمد. (۱۳۹۴). *امالی*. مترجم طه طرزی. چاپ دوم. تهران: نشر آدینه سبز.
- مقیم‌حاجی، ابو القاسم. (۱۳۸۵). «حقوق حیوانات در فقه اسلامی». *فقه اهل بیت*. شماره ۴۸. صص: ۱۳۸-۱۹۵.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۶۵). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- منصور، جهانگیر. (۱۳۹۲). *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: نشر دوران.
- نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۷). *جواهر الکلام*. چاپ سوم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نوری، میرزا حسین. (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل*. بیروت: مؤسسه آل البيت علیه السلام.
- هنری، مرتضی. (۱۳۶۲). «محیط زیست و توسعه». *محیط زیست*. شماره ۳. تابستان. صص: ۴۸-۶۲.

References

- The Holy Quran. (In Arabic)
- Nahj ol-Balagha. (2004). Translated by Mohammad Dashti , Qom: Amirul Mominin Research Institute. (In Persian)
- Tebol Reza, (2002). Translated by Amir Sadeghi - Tehran: 6th edition. . (In Arabic)
- Alexander,K. & Shelton.d.(1991), International Enviromental Iaw, transnational publiishers IN-C,USA.
- Attarodi, Azizullah, (1992). Musnad Imam al-Reza Abi al-Hasan Ali bin Musa (a.s.), Beirut: Dar al-Safwa, second edition. (In Arabic)
- Bahram Soltani, Cambyz. (1992). Collection of topics and methods of urban planning - environment, Tehran: Iranian Urban Planning and Architecture Studies and Research Center, first edition. (In Persian)
- Boroujerdi, Hossein. (2013). Sources of Shia jurisprudence, translated by Ahmad Ismail Tabar and others, Tehran: Farhang Sabz. (In Persian)
- Cise, Alexander Charles, Long, Winfried; Sand, Peter. (2012). Environmental Law, translated by Mohammad Hassan Habibi, Tehran: University Printing and Publishing InSTITUTE, 4th edition.
- Doyal, L., & Mc Lean, S. (2005). " Choosing children": intergeneraational justice, *Reproductive Biomedicine onlion*(10), 119-124
- Ebn Abel-Hadid, Abdul Hamid. (1983). Commentary on Nahj al-Balagha, Qom, School of Ayatollah Marashi Najafi. (In Arabic)
- Ebn Abi Jumhur, Muhammad Ebn Zain al-Din. (1984). Awali Al-Leali, Qom: Dar Seyed Al-Shohada. (In Arabic)
- Ebn Arabi, Muhammad Ebn Abdullah. (2012). Ahkam Al-Qur'an, Beirut: Darol-Jeel. (In Arabic)
- Ebn Babouyeh (Sheikh Sadouq), Muhammad EBn Ali. (2003). Al-Khasal, translated by: Jafari, Yaqub, Qom: Nasim Kousar. (In Arabic)
- Ebn Babouyeh (Sheikh Sadouq), Muhammad EBn Ali. (2008). Oyun Al Akhbar Al-Reza, translated by Agha Najafi Eshfahani, first edition, Qom: Payam Alamdar Publishing. (In Arabic)
- Ebn Babouyeh (Sheikh Sadouq), Muhammad EBn Ali.(2006). Man Layahzarol-Faqih, Tehran: Darul-Kotb. (In Arabic)

- Ebn Shuba Harrani, Hasan Ebn Ali. (2005). Tohf ol-oghool, Tehran: Maktabeh Islami.
- Farahani Fard, Saeed. (2004). "Income on sustainable development in the era of emergence", Economic Journal No. 20, pp. 111-136. (In Persian)
- Farahidi, Khalil Ibn Ahmad, (1989). Al-Ein book, researched and corrected by Dr. Mehdi Makhzoumi. Qom: Emigration Publishing. (In Arabic)
- Feyoumi, Ahmad Ebn Muhammad Ebn Ali. (2004). Al-Mesbah ol-Munir: Fi Gharib al-Sharh al-Kabeer, Tehran: Hijrat. Third edition. (In Arabic)
- (In Arabic)
- Firoozi, Mehdi. (2004). The right to the environment, Tehran: Academic Publishing Organization, first edition. (In Persian)
- Firouzi, Mehdi. (2019). "Jurisprudential examination of justice as the basis of the rights of future generations", Jurisprudence Magazine, 27th year, number 4, pp. 61-88(In Persian)
- Hakimi, Mohammad. (2012). Economic criteria in the teachings of Razavi (as), fifth edition, Qom: Boṣṭān Publishing Institute. (In Persian)
- Helli Allameh, Hassan Ebn Yusuf. (1993). Tazkaratol Foghaha, Qom: Maktaba Razaviyyeh. (In Arabic)
- Heydari Naraghi, Ali Mohammad. (2009). Extravagance from the perspective of religion and knowledge, Qom: Mehdi Naraghi Publications, second edition. (In Persian)
- Herman Koren,(1998),"Environmental Health and safety principles and practices" Volume1,second Edition, lewise pubilshers,INC.
- Honary, Morteza, (1983). "Environment and Development", Environment Magazine, No. 3, Summer. pp. 48-62. (In Persian)
- Horeh Amoli, Muhammad EB Hasan. (1988). Al-Wasael al-Shia, Beirut: Al-Al-Bayt Institute (A.S.). (In Arabic)
- Hosseini Dashti, Mostafi. (2006) Maaref Va Maarif, Tehran: Arayeh Cultural Institute. First Edition. (In Arabic)
- Khaleghi, Abolfath. (2018). "Iran's legislative criminal policy regarding irresponsible fishing of fish by studying transnational measures", Public Law Research Quarterly, 13th year, number 22. pp. 33-48(In Persian)
- Khaleghi, Abolfath. (2009). "Analysis of national penal measures in the protection of animal species by reflecting on transnational documents", Tehran University Law Quarterly, Volume 40, Number 4. pp. 155-172.(In Persian)
- Kofi, Muhammad Ebn Muhammad. (Bita). Al-Jafareiat-Al-Ashaseyat, Tehran, Nineveh Al-Hadith School. . (In Arabic)
- Koleini, Mohammad Ebn Yaqub. (2009). Osul Kafi, Tehran: Dar al-Katb al-Islamiya. (In Persian)
- Lubon, Gustav. (2008). Islamic and Arab Civilization, translated by Mohammad Taghi Fakhrdaei Gilani, Tehran: World of Books.
- Majlesi, Mohammad Baqir. (1982). Behar ol-Anwar, Beirut: Al-Ofa Institute. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Nasser (1986). Tafsir Nemoneh, Tehran: Dar ol-Ketab Islamiya. (In Persian)

- Mansour, Jahangir, (2013). The Constitution of the Islamic Republic of Iran, Tehran: Doran Publishing. (In Persian)
- Mofid, Mohammad Ebn Mohammad. (2014). Ammali, translated by Taha Tarzi, Tehran: Adina Sabz publishing house, second edition. (In Arabic)
- Moghimi Haji, Abu l-Qasem. (2006). "Animal rights in Islamic jurisprudence", Ahl al-Bayt jurisprudence magazine, number 48. pp. 138-195.(In Persian)
- Mohagheq Damad, Mustafa. (2014). Theology of Environment, Tehran: Research Institute of Hikmat and Philosophy of Iran. (In Persian)
- Mohebi, Mohsen, Faiz Elahi, Frank. (2021). "Analysis of the concept of intergenerational justice in international environmental law", International Law Journal, No. 65, pp. 7-30(In Persian)
- Moin, Mohammad. (1985). Farhang Farsi, Tehran: Amir Kabir Publishing House, 4th edition. (In Persian)
- Motaghi Handi, Alaeddin. (1988). Kanz ol-Ommal, Qom: Resalat Publications. (In Arabic)
- Motahari, Morteza. (2005). Seyri Dar Nahj ol-Balagheh, Qom: Dar ol-Tabligh Islami. (In Persian)
- Najafi, Mohammad Hassan. (1987). Javaher al-Kalam, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyya, third edition. (In Arabic)
- Nouri, Mirza Hossein. (1987). Mostadrak ol-Wasael, Beirut: Al-Al-Bait Institute (AS), first edition. . (In Arabic)
- Perman, Roger, Yuma and James McGill Ray. (2008). Environmental economics and natural resources, translated by Hamid Rezaarbab. Tehran: Nei Publications. second edition.
- Quraishi, Seyyed Ali Akbar. (1992). Dictionary of the Qur'an, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyya, 6th edition. (In Persian)
- Qomi, Sheikh Abbas. (1998). Muntahol-Amal, Tehran: Hosseini Press, Ahmadi Printing House, 9th edition. c
- Qomi, Sheikh Abbas. (2016). Safinatol-Bahar Va Madinatol Hakam Val asar, Astan Quds Razavi Research Foundation, 4th edition.
- Qomi Mashhadhi, Mohammad Reza. (2002). Tafsir Kanzold Daqaq VA Bahr ol-Gharaeb, Qom: Dar al-Ghadir. (In Persian)
- Ragheb Esfahani, Hossein Ebn Muhammad. (1991). Al-Mufardat fi Gharib al-Qur'an, Beirut: Bina, first edition. (In Arabic)
- Rabbani, Hadi, Mousavi, Seyyed Mohsen. (2006). Aineh Yadaha, Qom: Dar al-Hadith Cultural Institute, 6th edition. (In Arabic)
- Sarvari Majid, Ali. (2013). "Element of love in Razavi Culture", Razavi Culture Quarterly, No. 5, pp. 66-86) .(In Persian)
- Shahid Aval Amili, Muhammad Ebn Makki. (1996). Al-Dros al-Sharia, Qom: Islamic
- Tamimi Amadi, Abd al-Wahed Ebn Muhammad. (1987). Anthology of Ghararol-Hakam and Darr al-Kalam, Qom, Islamic Propaganda Office. (In Persian)
- Siyuti, Jalaluddin, (Bita). Al-Jam eol Saghir, Beirut: Dar al-Fikr Lal-Tabaeh Al-Nashar and Al-Tawzi'ah. (In Arabic)
- Tabarsi, Ahmed Ebn Ali. (1982). Al-Ihtjaj, Mashhad: Mortazavi Publishing House, first edition.

(In Arabic)

Tohidinia, Abolghasem,(2011)."Sustainable development evaluation from the perspective of Islam", Development Strategy Magazine, No. 31, pp. 39-63. (In Persian)

Toreihi, Fakhruddin, (1996). Majmaol-Bahrein, Tehran: Mortazavi Publishing House, third edition. (In Arabic)